

Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας
στὸ Σεμινάριον τῆς Πολτάβας: Ἄγνωστα στοιχεῖα
ἀπὸ τὴν πρόωμη περίοδο τῶν σπουδῶν του

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐγκύκλιας ἐκπαίδευσης στὰ Ἰωάννινα πλησίον τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (Ἰωάννινα 1767 – Λευκάδα 1829)¹ ἀναχώρησε γιὰ τὴ Ρωσία περὶ τὰ τέλη τοῦ 1784 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1785, σὲ ἡλικία 18 ἐτῶν. Ὅπως ὁ ἴδιος ἀποσημειώνει σὲ ἀνέκδοτο *Κατάστιχόν* του, στὶς «30 Μαΐου 1785» ἐγκαταστάθηκε στὴν Πολτάβα,² στὴν ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ μία ἀξιοπρόσηκη ἐκπαιδευτικὴ ἐστία. Στὴν ἴδια πόλη, προσωρινὴ ἔδρα τῆς νεοσύστατης Ἀρχιεπισκοπῆς Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, εἶχε φθάσει στὶς 23 Οκτωβρίου 1776 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης,³ μετὰ τὴ χειροτονία του (1 Ὀκτωβρίου 1775) ὡς ἀρχιεπισκόπου τῆς πολυπολιτισμικῆς αὐτῆς ἐπαρχίας,⁴ στὴν ὁποία κατοικοῦσε «πλῆθος Ρωμαίων, Σέρβων, Βλάχων» καὶ

1. Γιὰ τὴ σχετικὴ μὲ τὸν Ψαλίδα βιβλιογραφία βλ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Λογικὴ. Κατὰ νεωτέρους μὲν συντεθεῖσα, μεθόδῳ δὲ μαθηματικῇ ἐξυφανθεῖσα χάριν τῶν φιλομούσων Ἑλλήνων, Ἐν Βιέννῃ 1793*^ο ἔτει. Editio princeps, προλεγόμενα, μεταγραφὴ χειρογράφου, ἐπιμέλεια, εὐρετήρια, βιβλιογραφία Κ. Θ. Πέτσιος, [Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων – Ἐργαστήριο Ἑρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας], Ἰωάννινα 2023, σ. 18-19.

2. Βλ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων ἀπὸ 1785 μαΐου 30^{ῆς}*. Ἀρχεῖον Ψαλίδα, Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, φάκ. 4, ἀρ. 43, προμετωπίδα (βλ. παρακάτω, σημ. 12).

3. St. K. Batalden, *Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Columbia University Press, Νέα Ἰόρκη 1982, σ. 51. Γιὰ τὴ χειροτονία τοῦ Βούλγαρη ὡς ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος βλ. καὶ τὰ νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Δημητρίου Τσολάκογλου ποὺ παραθέτει ὁ Γ. Παπαγεωργίου, «Εὐγένιος Βούλγαρης: Ἐπιστολιμαῖες διοδεύσεις κατὰ τὸν 18ο αἰώνα», Κ. Θ. Πέτσιος (ἐπιμ.), *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰ. καὶ ἡ παρουσία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη. Πρακτικὰ Β' Πανεπιστημίου Συνεδρίου, 8-9 Ἀπριλίου 2006*, [Ἐταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν – Ἴδρυμα Μελετῶν Ἰονίου καὶ Ἀδριατικοῦ Χώρου], Ἰωάννινα, 2018, σ. 401-425, ἰδίως, σ. 402-412.

4. ... ἀρχιερωσύνης τιμηθέντος ἀξιώματι ἐπὶ Αἰκατερίνης τῆς Β', τῆς λαμπρᾶς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωσίων. Ἡ ἀναφορὰ στὸ «Προοίμιον Ἐπίσκοπον παρὰ

«Μολδαύων»,⁵ ὑπὸ τὴν πολιτικὴ διοίκηση τοῦ εὐνοούμενου πρίγκηπα τῆς Αἰκατερίνης Β', Grigorii Potemkin.⁶ Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτιστα σχέδια τὰ ὁποῖα προσπάθησε νὰ ὑλοποιήσει ὁ Βούλγαρης ἦταν ἡ ἴδρυση ἐνὸς *Τεροσπουδαστηρίου* (*Seminario*) στὸν χώρῳ τῆς μονῆς Krestovozdvizhenskii καὶ ἀρχικῶς δημιουργήθηκε ἓνα σχολεῖο, στὸ ὁποῖο διδάσκονταν γραφὴ καὶ ἀνάγνωσι.⁷

Μετὰ ἀπὸ ἐπίμοχθες προσπάθειες τοῦ κερκυραίου ἱεράρχη, ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ στὴν πόλῃ τῆς Πολτάβας ἀπὸ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1778 ἓνα ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα, γιὰ τὴ θέση τοῦ σχολάρχῃ τοῦ ὁποῖου ὁ Βούλγαρης πρότεινε τὸν εὐρισκόμενον ἐκεῖνη τὴν περίοδο στὸ Ἰάσιο Νικηφόρο Θεοτόκη (1731-1800), ποὺ ἔφθασε στὴν Πολτάβα περὶ τὰ τέλη τοῦ 1776, ἀναλαμβάνοντας τὰ νέα του καθήκοντα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στίς 6 Αὐγούστου 1779 ὁ Θεοτόκης χειροτονήθηκε ἀρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, διαδεχόμενος τὸν Βούλγαρη, θέση ποὺ διατήρησε ἕως τὸ 1786.⁸ Τὸ πρόγραμμα σπουδῶν

τοῦ Σοφολογιώτατου Διδασκάλου Κυρίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου» στὸ *Θεολογικὸν* τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (φ. 67^ν), ποὺ ἀντιγράφηκε τὸ 1799 στὴ Χίο (φ. 68^ν: *αψζθ' ἀντεγράφη ἐν Χίῳ κατὰ μῆνα Αὐγούστου*). Τὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο ἐπιμερίζεται σὲ δύο τμήματα καὶ στὸ πρῶτο (σ. 1 κ.έ.) ἐμπεριέχει τὴ *Μεταφυσικὴ* τοῦ Genovesi (*Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀββᾶ Ἀντωνίου μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου*), ἀπόκειται στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ Εὐλόγιου Κουρίλα στὸ Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, ἀρ. 8· βλ. Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, *Εὐλόγιος Κουρίλας (1800-1961). Τὸ Ἀρχεῖον τοῦ στὸ Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 2009, σ. 534-535.

5. Σύμφωνα μετ' *Ἐπιστολῇ* τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη («Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως»), *Ὁ Φοῖνιξ Κερκύρας* 1 (1853), 253· πβ. Λαυρέντης Βροκίνης, *Βιογραφικὰ Σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς Γράμμασιν, ὠραῖαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμφάντων Κερκυραίων*, τεῦχος Α', Κέρκυρα 1877, σ. 330 (= Λ. Βροκίνῃ *Ἔργα. Βιογραφικὰ Σχεδάρια Α' καὶ Β'*, ἐπιμ.-προλεγόμ. Κ. Δαφνῆς, Κέρκυρα 1972, σ. 68. Βλ. καὶ τὴν *Ἐπιστολῇ* τοῦ Βούλγαρη «Ἐκ Πολτάβης 1789 Φεβρουαρίου 14», στὸ [Ἀλέξανδρος Β' Μαυροκορδάτος, ὁ Φιραρῆς], *Βόσπορος ἐν Βορυσθένι*, Μόσχα 1810, σ. 352-355. Τὸ βιβλίον ὑπῆρχε στὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ψαλίδου Ἀθανασίου Ψαλίδου, *Κατάλογος τῶν Βιβλίων μου*, Ἀρχεῖον Ψαλίδου, ΓΑΚ, Κ. 71, ἀρ. 358, φ. 1^ν.

6. Βλ. Παντ. Μ. Κοντογιάννης, *Οἱ Ἑλληνας κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσσοτουρικὸν πόλεμον (1768-1774)*, Ἀθήνα 1903, σ. 402-406.

7. Batalden, *Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 52.

8. Στὸ ἴδιον, σ. 53· πβ. Βροκίνης, *Βιογραφικὰ Σχεδάρια*, Α', σ. 330, σ. 68· Ζωὴ Μουρούτη-Γκενάκου, *Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καὶ ἡ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν παιδείαν τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1979, σ. 46-48· ἡ ἴδια, «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων στὴν πνευματικὴ ἀναγέννησι τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα. Ἐνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα», *Παρνασσός* 40 (1998), 74-88. Βλ. καὶ τὴ δίγλωσση (ἑλληνικὰ-ρωσικὰ) *Προσφώνησι* τοῦ Θεοτόκη: *Προσφώνημα τῇ εὐγενεστάτῃ θεοσέπτῳ, σεβαστῇ, τρισεγγίστῃ καὶ φιλανθρωποτάτῃ, Αὐγούστῃ, Κυρίᾳ, Αἰκατερίνῃ Ἀλεξιάδῃ Αὐτοκράτορι πάσης Ρωσίας ἔκφωνηθὲν ὑπὸ Νικηφόρου Ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος καθ' ἡμέραν ἐπὶ τὸν τῆς Ἀρχιερωσύνης βαθμὸν προεβιβάσθη*, 1779.

πὸ συντάξαν οἱ δύο νεοέλληνες διανοητὲς ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1779, ὅταν τὸ *Seminario* ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημως ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ Σύνοδο καὶ ἐγκρίθηκε ἡ χρηματοδότησή του μὲ 2.000 ρούβλια ἐτησίως. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ μαθήματα, διδάσκονταν ἡ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα (Ivan Svietailo), τὰ Γαλλικὰ (Pierre Aton), τὰ Γερμανικὰ (Theodor Schall), τὰ Μαθηματικὰ (Theodor Schall), ἡ Ρητορικὴ (Grigorii Bogunovski) καὶ ἡ Ζωγραφικὴ. ἐνῶ ἀργότερα εἰσήχθησαν ἡ Φιλοσοφία, ἀπὸ τὸ 1783 μὲ καθηγγητὴ τὸν κληρικὸ Gavriil Banulesco-Bodoni,⁹ καὶ ἡ Θεολογία, ἀπὸ τὸ 1786.¹⁰

Τὸ νεωτερικὸ παιδαγωγικὸ πνεῦμα τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Θεοτόκη ἀνταποκρινόταν στὴ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια τῆς Αἰκατερίνης Β', ὥστε τὸ *Seminario* τῆς Πολτάβας σύντομα ἀπέκτησε ἐξαιρετικὴ φήμη ὡς κέντρο βασικῶν σπουδῶν. Ὁ Θεοτόκης, ὡς ἀρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, ἀπευθυνόμενος μὲ ἐπιστολὴ τὸ 1781 πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς του («Ἐκ Πολτάβης, ἔτ. ,αψπα', Φεβρ. ιθ'») ὑπογραμμίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων καὶ μνημονεύει τὸ ἀρτισύστατο σχολεῖο:¹¹

«Ἐν Πετροπόλει ἐστὶ Σχολεῖον μέγα καὶ ἐπίσημον τῇ φιλανθρωπίᾳ καὶ τὸ ἐλέει τῆς εὐσεβεστάτης καὶ σεβαστῆς Αὐτοκράτορος καὶ Κυρίας ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ Ἑλλήνων γένους συγκροτηθέν, ἐν ᾧ πολλοὶ τῶν ὁμογενῶν ἡμῶν ἐπαιδεύθησαν, καὶ μετὰ ταῦτα ἔλαβον τάξιν καὶ κυβέρνησιν. Νῦν δὲ ἐν τῇ Πολτάβῃ Σχολεῖόν ἐστιν, ἐν ᾧ δύνανται οἱ νέοι ἐκτρίψαι τὸ τῆς ἀμαθείας πάχος, καὶ στοιχειωθῆναι ταῖς πρώταις τῶν μαθημάτων ἀρχαῖς. Συμβουλευῶ οὖν πάντας τοὺς ἔχοντας τέκνα ἐν ἡλικίᾳ ἐπιτηδεῖα μαθήσεως, ἵνα μὴ παραβλέπωσιν αὐτὰ διαφθειρόμενα, ὡς εἴρηται, ἀλλὰ φροντίσωσιν ἐξαποστεῖλαι ἤτοι ἐν τῷ κατὰ τὴν Πετρούπολιν εἰρημένῳ Σχολείῳ, ἢ καὶ ἐν τῷ κατὰ τὴν Πολτάβαν. Ἔστι δὲ τοῦτο χρέος αὐτῶν ἀπαράιτητον».

Σὲ αὐτὸ τὸ Σεμινάριον φοίτησε ὁ Ψαλίδας, διαμένοντας ἀρχικὰ ὡς οἰκότροφος ἐπὶ ἔνδεκα περίπου μῆνες καὶ στὴ συνέχεια ὡς ἐξωτερικὸς σπουδαστῆς κατὰ τοὺς τελευταίους ἑπτὰ μῆνες τῆς διαμονῆς του στὴν Πολτάβα. Στὸ Ἀρχεῖον Ψαλίδα, πὸ ἀπόκειται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Ἀθήνα), σώζεται τὸ Κατάστιχον τῶν ἐξόδων του μὲ μεταγενέστερη χρονολογία (10 Σεπτεμβρίου 1787), στὸ ὁποῖο οἱ ἀναγραφές, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα

9. Batalden, *Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 54.

10. Gr. Bruess, «Crossing Boundaries: Nikiforos Theotokis in the Russia of Catherine II», *Modern Greek Studies Yearbook* 9 (1993), 58.

11. Ἐμμ. Ἰωαννίδης Ἀμοργίνος, «Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη Ἀρχιεπισκόπου Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος», Ὁ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, *Εἰκοσιπενταετηρὶς 1861-1888*. Παράρτημα τοῦ ΙΗ' τόμου, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 105.

στοιχεία, διαφωτίζουν σε όρισμένο βαθμό αυτή την άγνωστη περίοδο της ζωής και των σπουδών του. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι (εἰκ. 1):¹²

1787 Σεπτεμβρίου 10^η ἐπὶ τῆς γῆς. Κατάστιχον τῶν ἐξόδων ἀπὸ 1785 μαῖου 30^η, ὅτε εἰς πουλτάβαν ὅτε διέτριβον. Ἀθανάσιος Πέτρου Ψαλίδας.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ Καταστίχου ὑπάρχει ἡ¹³

σημείωσις διὰ τὰ ὅσα χρήματα ἔλαβον παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ μου Μιχαὴλ καὶ τῆς μητρὸς μου καὶ τὰ ὅσα κατηνάλωσα, ὅσον διὰ βιβλία τόσον καὶ διὰ ἄλλο τί, ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἤλθον εἰς τὴν κατὰ τὴν ρουσσίαν πουλτάβαν. 1786 αὐγούστου 12· πουλτάβη.

Πρόκειται γιὰ ἓναν ἀδρομερῆ ἀπολογισμὸ τῶν δαπανῶν. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καταγράφονται τὰ ἐξόδα ὅταν ἐν τῷ σεμιναρίῳ διαβίωνε (12 ρού<βλια> καὶ 8 καπ<ίγια>) καὶ ὅσα χρήματα ἔδωσε εἰς νοίκι τοῦ ὀσπιτίου διὰ ἑπτὰ μῆνας (15 ρού<βλια>).¹⁴

Ἡ περίοδος φοίτησης, κατὰ συνέπεια, θὰ πρέπει νὰ προσδιορισθεῖ στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν Ἰούνιο/Ἰούλιο τοῦ 1785 καὶ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1786, χρονικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία παρακολούθησε καὶ ἰδιωτικὰ μαθήματα, γιὰ τὰ ὁποία πλήρωσε ἐν τῇ Πουλτάβῃ τοῦ διδασκάλου 35 ρού<βλια>.¹⁵ Τὸ γράμμα τοῦ ἀδελφοῦ του Μιχαὴλ ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι (21 Σεπτεμβρίου 1786), ἀπὸ τὸ ὁποῖο πληροφοροῦμαστε γιὰ τὴν ἀποστολὴ πρὸς τὸν ἴδιο 100 γροσίων καθὼς καὶ τῆς πρόσφατης ἐκδοσης τοῦ τετράγλωσσου *Λεξικοῦ* τοῦ Γ. Κωνσταντίνου,¹⁶ παραλήφθηκε εἰς *Πολτάβα σχολεῖον σεμινάριον* μετὰ τῆς 27 Νοεμβρίου 1786,¹⁷ ἐνῶ δὲν γίνεται οὐδεμία ἀναφορὰ σὲ ἐπικείμενη ἀναχώρηση, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 1786 ἢ στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ 1787, ἀφοῦ τότε ὁ Ψαλίδας, μεταβαίνοντας ἀπὸ

12. Βλ. Ἀρχεῖον Ἀθανασίου Ψαλίδα, ΓΑΚ, Κ. 71, φάκ. 4, ἀρ. 43, φ. 1^ρ-7^ν. πβ. Κ. Α. Διαμάντης, *Ἄπαντα*, τ. 12-13, Ἀθήνα 1991, σ. 252 (στὸ ἐξῆς: Ψαλίδα, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*). Πβ. Ἀθανάσιος ὁ Ψαλίδας, *Ἀρχεῖου Λόγος*, ἐπιστ. ἐπιμέλεια Ἑλένη Κουρμαντζῆ, Ἰνστιτούτο Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 2023, σ. 6-31.

13. Ψαλίδα, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 1^ρ.

14. Ὁ.π., φ. 2^ρ.

15. Ὁ.π., φ. 2^ρ.

16. Βλ. Κ. Α. Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδα καὶ τὸ Ἀρχεῖον του, Β'», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 16 (1962), 281: «Τώρα ἰδοὺ ὅπου τῆς στέλνω ἓνα λεξικὸν τοῦ Γεωργίου τετράγλωσσον ἀπὸ τὰ καινούργια ὅπου τώρα ἐτυπώθηκαν καὶ ἐλπίζω νὰ σοῦ εἶναι ὠφέλιμον». Γιὰ τὸ ἔργο βλ. παρακάτω.

17. Στὸ ὀπίσθιο μέρος τῆς *Ἐπιστολῆς* ὑπάρχει ἡ σημείωση τοῦ κομιστῆ: «Κἀγὼ Ἀλέξης Μάνθου ἀδελφικῶς προσκυνῶ 1786 Νοεμβρίου 27 Νίζνα». Βλ. Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδα καὶ τὸ Ἀρχεῖον του, Β'», 282.

τὴν Πολτάβα στὴ Βιέννη, βρέθηκε στὴ Νίζνα, τὸν πρῶτο σταθμὸ τοῦ ταξιδίου του.¹⁸ Στὴ Νίζνα ὁ νεαρὸς σπουδαστὴς περιγράφει ὡς αὐτόπτης τὶς προετοιμασίες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς Αἰκατερίνης Β΄ στὶς 27 Ἰανουαρίου 1787, καθὼς καὶ τὶς συμβολικὲς παραστάσεις ποὺ κοσμοῦσαν τὴν πόλη καὶ τὸ παλάτι, οἱ ὁποῖες εἶχαν σχεδιασθεῖ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῆς ἄγνωστης ἕως τώρα Ἐπιστολῆς τοῦ Εὐγενίου ποὺ δημοσιεύει ὁ Ψαλίδας στὸ βιβλιδάριο *Αἰκατερίνα ἢ Β΄* (1792):¹⁹

«ἔθεν οἱ ἐνταῦθα (ἐνν. Νίζνα) ἐξέχοντές τε καὶ ὑπερτεροῦντες Γραικοί, ὧν οἱ πλεῖστοι Ἰωαννίται τυγχάνουσιν ὄντες, ὠκοδόμησαν μίαν πύλην θριαμβευτικὴν ἔμπροσθεν τοῦ Βασιλικοῦ παλατίου, δι' ἧς ἔμμελεν νὰ ἀπεράσῃ ἡ Βασίλισσα, διὰ νὰ ἔμβῃ εἰς τὰ παλάτια· ἀπὸ τὸ ἓνα δὲ μέρος τῆς πύλης, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐζωγραφήσθησαν τὰ ἀκόλουθα Σύμβολα, τὰ ὁποῖα εἶχε στείλει ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσώνης ὁ Σοφώτατος Εὐγένιος, τὸ καύχημα τοῦ γένους, τὸ κλέος τῆς Κερκύρας, ἡ κορωνὶς τῶν διδασκάλων, Ἐπισκόπων τε καὶ Ἀρχιεπισκόπων, ἀπὸ Χερσώνης, ἐν ἧ τε καὶ ἡσυχάζεν ἐξ ὅτου τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον τῆς Πολτάβης παρητήσατο, κατὰ τὴν αἴτησιν τοῦ τῆς Νίζνης Ἀδελφάτου. Αὐτὰ δὲ τὰ σύμβολα εἶναι τὰ ἀκόλουθα, ἅπερ ἀντιγέγραπταί μοι ὑπὸ τοῦ ἐν Νίζνῃ ἀποσταθέντος πρωτοτύπου, ὧν τε περὶ τὴν πύλην ὄντων αὐτόπτης γέγονα· ἔχουσι δὲ κατὰ τὴν τοῦ Εὐγενίου Ἐπιστολὴν οὕτως».²⁰

Ἡ μαθητεία στὸ Seminario καὶ τὰ βιβλιακὰ ἐνδιαφέροντα

Στὸ χρονικὸ διάστημα τῶν δεκαοκτῶ περίπου μηνῶν τῆς παραμονῆς του στὴν Πολτάβα, πόλη τὴν ὁποῖα ὁ Ψαλίδας περιγράφει μὲ ἔντονα χρώματα στὴν «τρίτην ἱστορίαν» τοῦ βιβλίου *Ἔρωτος Ἀποτελέσματα* (1792),²¹ ἐκτός

18. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη πόλη βλ. Χρ. Π. Λαζαρίδης, *Τὸ Καταστατικὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς κοινότητος στὴ Νίζνα τῆς Οὐκρανίας*, Ἰωάννινα 1997.

19. Βλ. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἢ Β΄, ἥτοι Ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοπορίᾳ αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρία Γραικοὺς ὑπ' αὐτῆς δειχθείσης Εὐνοίας*, Βιέννη 1792, σ. 4: «αὐτόπτης ἐγενόμην»· σ. 12: «αὐτόπτης γέγονα»· σ. 15: «Πάντων τοίνυν πανταχοῦ προπαρασκευασθέντων λαμπρότατα, ὡς τὴν λαμπροτάτην τε καὶ διαυγεστάτην ὑποδεξομένων, τῇ 7. Ἰανουαρίου 1787. ἔτει ἐκ τοῦ Ὀρίζοντος ὁ παλαίφατος ΗΛΙΟΣ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Πετρούπολιν ἐκίνησε διὰ νὰ ἐκτελέσει τὴν ὁδοπορίαν ΤΟΥ διὰ τῆς λευκῆς Ῥωσίας εἰς τὴν μικράν. Φθάσασα οὖν ἐνταῦθα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ Ἰανουαρίου τῇ 27 κατὰλαβε καὶ τὴν πόλιν Νίζναν περὶ τὸ ἑσπέρας, πάντων τῶν ἐν αὐτῇ γραικῶν ἐξεληθόντων κατὰ τάξιν, καὶ τῶν Ῥωσῶν πρὸς συναπάντησιν ΑἴΤΗΣ».

20. Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἢ Β΄*, σ. 11-12· πβ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, Ἀθήνα 1996, σ. 189-190.

21. Βλ. *Ἔρωτος Ἀποτελέσματα ...*, Βιέννη 1792, σ. 118 κ.έ. (= Βενετία 1816, σ. 124 κ.έ.). Βλ. καὶ τὴν ἀναστατικὴ ἐκδοσὴ μὲ εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιμέλεια τῆς Ἐλένης Κουρμαντζῆ, [Ἴδρυμα Ὠνάση – Στέγη Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν], Ἀθήνα 2018.

ἀπὸ τὸ *Seminario* καὶ τὴν παρακολούθηση ἰδιωτικῶν μαθημάτων, δίδαξε καὶ ὁ ἴδιος ὡς οἰκοδιδάσκαλος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ *Κατάστιχόν* του, στὸ ὁποῖο συναντοῦμε τὴν ἀναγραφή ὅτι ἔλαβε *παρὰ τοῦ μαθητοῦ* του 7 ρούβλια καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐγγραφή διαβάζουμε ὅτι εἰσέπραξε *παρ' ἄλλου φλωρία 3, ρούβλια*.²² Στὴ συνοχὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἀναφορὰ σὲ ἓνα μικρὸ ἔσοδο ἀπὸ *γράψιμον* (10 ρούβλια), προφανῶς ἀπὸ ὑπηρεσίες γραμματέως, τὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι προσέφερε σὲ ὁμογενεῖς ἐμπόρους. Βασικοὶ ὅμως χρηματοδότες τῶν σπουδῶν του στὴν Πολτάβα ἦταν ἀναμφίβολα ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ, τοῦ ὁποῖου οἱ ἐμπορικὲς δραστηριότητες ἐκτείνονταν ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι καὶ τὸ Ἰάσιο μέχρι τὴ Νίζνα καὶ τὴ Μόσχα,²³ καθὼς καὶ ἡ μητέρα του Ζαμπέτα,²⁴ οἱ ὁποῖοι τὸν συνέδραμαν οἰκονομικῶς καὶ στὴ Βιέννη.

Δὲν διαθέτουμε λεπτομερέστερα στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμονή του καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν σπουδῶν του στὴν Πολτάβα, ὅμως ἀπὸ τὸ ἴδιο *Κατάστιχον* πληροφοροῦμαστε γιὰ ὀρισμένα συγγράμματα ποῦ ἀπάρτιζαν τὴ βιβλιοθήκη του κατὰ τὴν περίοδο 1785-86, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονταν ἐγχειριδιακοῦ, κυρίως, χαρακτήρα φιλολογικὰ ἔργα σὲ ἑλληνικὴ, λατινικὴ καὶ ρωσικὴ γλῶσσα. Διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Ψαλίδας ἀγόρασε ἐν *ῥωσικὸν λεξικὸν εἰς 2 τόμους 3 ρούβλια*, *10 καπ<ίγια>*,²⁵ *μία Γραμματικὴ ῥωσικὴ 60 καπ<ίγια>*, ποῦ ταυτίζεται μὲ τὴ διαδεδομένη *Γραμματικὴ <τοῦ> Λομονόσοβ*

22. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ρ.

23. Οἱ ἕως σήμερα γνωστὲς *Ἐπιστολές* τοῦ Μιχαήλ ἀπὸ Βουκουρέστι πρὸς τὸν Ἀθανάσιο στὴν Πολτάβα εἶναι δύο: Ἡ πρώτη φέρει ἡμερομηνία 21 Αὐγούστου 1786 καὶ εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Μιχαήλ γιὰ τὴν ἀπρόσκοπη διαβίωση τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ: «Ἴδου λοιπὸν τώρα ὁποῦ τῆς στέλνω ... γρόσια 100», γράφει ὁ Μιχαήλ, «καὶ ὅταν σωθοῦν γράψε μου ὁποῦ νὰ σοῦ στείλω πάλιν. Γράφε μου συχνὰ διὰ τῆς πόστας νὰ μαθάνω. Καὶ ὅσον ἡμπορεῖς, ἀδελφέ, ἐπιμελήσου διὰ νὰ μὴν μείνης ὡσὰν ἐμένα ξύλο ἀπελέκητον. Γράφε καὶ τῆς μητρὸς μας διὰ νὰ παρηγοριέται. Ξεύρης πόσον ποθᾶ διὰ λόγου μας». Ἀρχεῖον Ψαλίδα, ΓΑΚ, Κ. 71, φάκ. 4, ἀρ. 2 (= Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ Ἀρχεῖον του, Β'», 279-280). Ἡ δεύτηρη στάλθηκε τὴν 21η Σεπτεμβρίου 1786· Ἀρχεῖον Ψαλίδα, ΓΑΚ, Κ. 71, φάκ. 4, ἀρ. 3 (= Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ Ἀρχεῖον του, Β'», 280-282).

24. Ὁ Ψαλίδας ἔλαβε στὴν Πολτάβα ἀπὸ τὴ μητέρα του 7 φλωρία καὶ 21 ρούβλια, ὅπως ἀναγράφει ἡ «Σημείωσις τῶν ὄσων ἔλαβον ἀπὸ τὴν μητέρα μου: 1786: Πουλτάβη». Ἀρχεῖον Ψαλίδα, ΓΑΚ, Κ. 71, φάκ. 4, ἀρ. 6 (= Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ Ἀρχεῖον του, Β'», 287)· πβ. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ρ: ἔτι *παρὰ τῆς μητρὸς μου φλωρία 7, ρούβλια 21*.

25. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. πβ. Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων διαφόρων*. 1795 ἔτει Μαΐου 4^η, Βιέννη, φ. 3^ρ: *τόμοι 2· λεξικὸν ῥωσικὸν φ<ιορίνια> 7*.

ρώσσιςτι, 5 γρόσια, ὅπως σημειώνει ὁ Ψαλίδας στὴν *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης* του (εικ. 2),²⁶ μία ὁρατόρια ῥωσική ῥού<βλια> 1 καὶ μία ῥητορική ῥωσική ῥού<βλια> 1, *καπ<ίκια>* 50,²⁷ ἐκ τῶν ὁποίων μία ἦταν ἡ ῥητορική τοῦ Λομονόσοβ, ὅπως διαβάζουμε στὸ μεταγενέστερο *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων διαφόρων* (1795).²⁸ Ἡ *Ῥητορική* (Ῥητορικα 1748), ὅπως καὶ ἡ *Γραμματική* (γραμματικά 1757) τοῦ ἐγκυκλοπαιδιστῆ καὶ καθηγητῆ Χημείας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πετρούπολης Μιχαὴλ Βασιλίεβιτς Λομονόσοφ (Михаил Васильевич Ломоносов, 1711-65), ὁ ὁποῖος μαθήτευσε πλησίον τοῦ Christian Wolff, ἀποτέλεσαν βιβλία ἀναφορᾶς γιὰ τὴ ρωσικὴ φιλολογία καὶ ἐπανεκδόθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀπὸ τὴ *Γραμματικὴ* τοῦ κλεινοῦ Λομονόσοβ ἀξιοποίησε στοιχεῖα καὶ ὁ Ἀναστάσιος Μιχαὴλ ὁ ἐκ Φιλίππουπόλεως στὴ σύνταξη τῆς *Γραμματικῆς τῆς Ῥωσικῆς Διαλέκτου* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1796,²⁹ ἡ ὁποία ἴσως ταυτίζεται μὲ τὴ *ῥωσικὴ γραμματικὴ μὲ ῥωμαίικη*, ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ψαλίδα σὲ ἄλλο *Κατάστιχον*.³⁰

Ὁ Ψαλίδας γνωρίζει ἐπίσης τὸ εὐσύνοπτο χρονολογικὸ καὶ γενεαλογικὸ ἔργο τοῦ Λομονόσοβ ποὺ ἀναφέρεται στὴν *Ἱστορία τῆς Ῥωσίας*, ἐπισημαίνοντας ὅτι³¹

26. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου εἰς σεντούκια 3*. Ἀρχεῖον Ψαλίδα, ΓΑΚ, φάκ. 4 (χ.ἀρ.), φ. 4^τ.

27. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Στὸ *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 3^ν, ἀναγράφεται ἡ ῥητορική τοῦ Λομονόσοβ σὲ ρωσικὴ γλῶσσα.

28. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 3^ν.

29. Βλ. Αναστάσιος Μιχαὴλ, *Γραμματικὴ τῆς Ῥωσικῆς Διαλέκτου ...*, Μόσχα 1796, σ. VII-VII: «ἐξέδωκα τὴν παροῦσαν Γραμματικὴν, συνειρησας τοὺς ἀναγκαιοτάτους κανόνας ἐξ ἀρίστων Γραμματικῶν, καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ κλεινοῦ Λομονόσοβ». Ὁ Μιχαὴλ δημοσίευσε τὴν ἴδια χρονιά τὸ βιβλίον *Νύκτα καὶ Ἡμέρα τῆς Ῥωσίας*. *Ἱστορία συνοπτικὴ περὶ τῶν ψευδονύμων Θεῶν τῶν σλαβῶνων προγόνων τῶν Ρουσσῶν, καὶ περὶ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῶν εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ Ὁρθόδοξον πίστιν μετὰ τῶν ἀπ' ἀρχῆς μέχρη τῆς σήμερον συμβεβηκότων τῆς ἐκκλησίας των ...*, Μόσχα 1796 (Γ. Γ. Λαδάς – Α. Χ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σ. 21 καὶ 34 ἀντιστοίχως).

30. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 2^τ: *ῥωσικὴ γραμματικὴ μὲ ῥωμαίικη 10 γρόσια*. Στὸ φ. 4^τ ἀποσημειώνεται καὶ ἄλλη *γραμματικὴ ῥουσσική καὶ ῥωμαίικη*, ποὺ ἀποτιμᾶται σὲ 5 γρόσια.

31. Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἡ Β'*, σ. 7. Στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Λομονόσοφ *Kratkij rossijskij letopisec s rodosloviem*, Ἄγ. Πετρούπολη 1760 (*A Chronological Abridgment of the Russian History*. Translated from the Original Russian. Written by Michael Lomonossov, ... Λουδίνο 1767), ὑπάρχει ἡ προσθήκη τοῦ μεταφραστῆ J. G. A. Forster ποὺ ἀφορᾶ τὴν Αἰκατερίνα Β' (σ. 59-61)· πβ. Wim Coudenys – Vladislava Warditz, «Is Translation Child Play? Circulation of Knowledge in Lomonosov's *Kratkij rossijskij letopisec s rodosloviem* (1760) and its Translations», *Die Welt der Slaven* 66

«ἂν δώσωμεν δὲ προσοχὴν εἰς τὰ περὶ Ῥωσσίας ὑπὸ τοῦ Λομονόσοφ ἱστορούμενα, δὲν θέλομεν εὖρη καμμίαν ἄλλην Ἐποχὴν, τόσον ἀξιόλογον, τόσον περιφημόν τε καὶ ἔνδοξον, καθὼς Αἰκατερίνης τῆς Δευτέρας οὔτε ἄλλην καμμίαν Περίοδον ἀξιολογώτερα κατορθώματα, περιφημότερους θριάμβους κατὰ βαρβάρων τε, καὶ μὴ, καὶ περισσότερα μεγαλουργήματα καθ' ἑκάτερον τὸ εἶδος, τουτέστι πολεμικόν τε καὶ πολιτικόν, περιέχουσιν, καθὼς αὐτήν, ὅπου ἄρχισεν ἀπὸ τῆν Ἐποχὴν τῆς <i>δίας Αἰκατερίνης</i>».

Ὁ Λομονόσοφ μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ κειμένου, ὅπου ὁ Ψαλίδας ἱστορεῖ τὴν περιοδεία τῆς Αἰκατερίνης Β' μὲ ἀφορμὴ τῆ μετάβασή της στὸ Κίεβο, τὸ ὁποῖο,³²

«ὡς ὁ Λομονόσοφ λέγει, ... ἐστάθη ἀπ' ἀρχῆς ὄλων τῶν Ῥωσικῶν Βασιλέων καθέδρα, καὶ μάλιστα ἐκείνου τοῦ περιφημοῦ καὶ αἰοδίμου Βλαδίμηρου, καὶ διὰ τὰς νίκας, καὶ διὰ τὴν Θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ, ὅπου εἰς τὸ Ῥωσικὸν Βασιλεῖον εἰσήγαγε μαζὺ μὲ τὴν νύμφην, ὅπου ἐνουμφεύθη, τὴν ἀδελφὴν τοῦ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου Ἰμπερατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ διὰ ταύτης τῆς συγγενείας ἔκαμαν καὶ μίαν αἰώνιαν εἰρήνην μεταξὺ των, εἰς καιρὸν ὅπου εἶχον πρότερον παντοτινὴν μάχην».

Ὁ Ψαλίδας συμπληρώνει τὴν ἀκροθιγῆ ἀναφορὰ τοῦ Λομονόσοφ ὅτι ὁ ἡγεμὼν τῶν Ῥώσων Βλαδίμηρος Α' νυμφεύθηκε τὴν κόρη τοῦ (Κωνσταντίνου) Ῥωμανοῦ Ἄννα καὶ ἀσπάσθηκε τὸν Χριστιανισμό,³³ μὲ τὴ μνεία τῶν ὀνομάτων τῶν ἀδελφῶν της Κωνσταντίνου καὶ Βασιλείου (τοῦ Βουλγαροκτόνου), καθιστώντας πρόδηλο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορία. Δὲν εἶναι, βεβαίως, χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μεταγενέστερα κατάστιχα ἀνάμεσα στὰ βιβλία του περιλαμβάνονται μία γενικὴ ἱστορία ῥωσιστί, 5 γρόσια καὶ μία ἱστορία ῥωσιστί, 2 γρόσια.³⁴

Τὰ συγκεκριμένα γραμματικὰ ἐγχειρίδια καὶ τὸ δίτομο Λεξικό, τὸ ὁποῖο μνημονεύεται ἀργότερα ὡς ῥωσ<σικόν> τρίγλωσσον λεσεμπούχ³⁵ καὶ λεξικόν τρίγλωσσον ῥωσσολατινικογερμανικόν,³⁶ ἀξιοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐκ-

(2021), 46-69· Γιὰ τὸν Λομονόσοφ βλ. ἐνδεικτικὰ St. A. Usitalo, *The Invention of Mikhail Lomonosov. A Russian National Myth*, [Academical Studies Press], Βοστώνη 2013.

32. Ψαλίδας, *Αἰκατερίνα ἡ Β'*, σ. 22.

33. M. Lomonosoff, *A Chronological Abridgment of the Russian History* (βλ. παραπάνω, σημ. 31), σ. 12: «He [ἔνν. Βλαδίμηρος Α'] at last embraced Christianity, and took Anna, daughter of the Greek emperor romanus, to wife».

34. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 4^τ καὶ 4^ν ἀντίστοιχα: πβ. ὁ ἴδιος, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 2^ν: ἱστορία ῥωσισκή.

35. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 7^τ.

36. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 3^ν. Μνημονεύονται ὁμως 2 Τόμοι ποὺ ἀποτιμῶνται σὲ 20 γρόσια.

μάθηση τῆς ρωσικῆς γλώσσας καὶ ἀνταποκρίνονταν στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ διδασκαλικοῦ προγράμματος τοῦ Σεμιναρίου. Τὸ ἔντονο ὅμως ἐνδιαφέρον τοῦ Ψαλίδα γιὰ τὴ φιλολογία τῶν Ρώσων διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ μεταγενέστερες ἀναγραφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πληροφορούμαστε ὅτι στὴ βιβλιοθήκη του ὑπῆρχαν: ἓνα λεξικὸ τετραγλωσσον ρούσικον εἰς 4ον, 5 γρόσια,³⁷ ἓνα λατινογερμανικὸν λεξικόν, 10 γρόσια,³⁸ μία γραμματικὴ σὲ λατινικὴ καὶ ρωσικὴ γλώσσα,³⁹ μία ῥωσικὴ γραμματικὴ, 3 γρόσια,⁴⁰ μία ῥωσικὴ σύντομη γραμματικὴ, 1 γρόσι,⁴¹ μία ῥητορικὴ ρούσικη εἰς 4ον, 8 γρόσια,⁴² μία ῥητορικὴ ρούσικη εἰς 8ον, γρόσια 5,⁴³ μία καταγραφή τῶν ῥωσικῶν γενῶν, ῥωσ<σιστί>, ἓνας γεωγραφικὸς πίνακας τῆς ῥωσσίας,⁴⁴ μία ῥωσικὴ Γεωγραφία,⁴⁵ μία Γεωμετρία ῥωσιστί, 3 γρόσια,⁴⁶ μία ῥητορικὴ ρούσικη εἰς 8ον, 8 γρόσια,⁴⁷ ἓνα Ἐπιστολάριον ῥωσιστί, 2 γρόσια,⁴⁸ ἓνα Ἐπιστολάριον ῥωσικόν, 2 γρόσια,⁴⁹ μία Κωμωδία ῥωσιστί ἢ περουνάνκα, 2 γρόσια,⁵⁰ μία Θαλασσοπορεία ῥωσικὴ, 3 γρόσια.⁵¹ Συναριθμοῦνται ἐπίσης ἓνα βιβλίον *Περὶ καθηκόντων ῥωσιστί*, 2 γρόσια⁵² *διάλογοι ῥωσικοὶ καὶ λατινικοὶ*, 2 γρόσια,⁵³ *Περὶ τύχης ῥωσιστί*, 1 γρόσι,⁵⁴ 2 τόμοι *ῥωσικαῖς μυθιστορίαις*, 8 γρόσια, 2 τόμοι *μυθιστορίαις ρούσικαῖς*, 5 γρόσια,⁵⁵ καθὼς καὶ ἓνα Κοράνι (2 τόμοι τὸ Κοράνι ῥωσιστί ἔκδοσις ἀκριβῆς, 10 γρόσια).⁵⁶

37. Στὸ ἴδιο, φ. 2^v.

38. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 3^r.

39. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 5^r.

40. Ὁ.π., φ. 4^r.

41. Ὁ.π., φ. 5^v.

42. Ὁ.π., φ. 4^r.

43. Στὸ ἴδιο.

44. Στὸ ἴδιο.

45. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 3^r.

46. Ὁ.π., φ. 4^v.

47. Ὁ.π., φ. 4^r.

48. Ὁ.π., φ. 5^r.

49. Ὁ.π., φ. 5^v. Στὴν *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Μακαρίτου Ἀθανασίου Ψαλίδα, ὅσον εὑρέθη μετὰ τὸν θάνατόν του, καὶ εἶδαμεν οἱ ὑπογεγραμμένοι* (Ἀρχεῖον Ψαλίδα, ΓΑΚ, φάκ. 4, ἀρ. 36, φ. 3^r), ποὺ συντάχθηκε στὴ Λευκάδα μετὰ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1829, φ. 2^r, ὑπάρχει ἐπίσης ἡ σχετικὴ ἀναφορά.

50. Ὁ.π., φ. 5^r.

51. Στὸ ἴδιο.

52. Στὸ ἴδιο.

53. Στὸ ἴδιο.

54. Στὸ ἴδιο.

55. Ὁ.π., φ. 5^v.

56. Ὁ.π., φ. 2^r.

Ἀναφορικῶς μὲ τὰ ἐγχειρίδια τῶν ρωσικῶν γραμματικῶν καὶ λεξικῶν, στὴν *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ μακαρίτου Ψαλίδα* διαβάζουμε ὅτι ὑπῆρχαν δύο *Γραμματικαὶ Ῥωσικαί, 1788, ὄχι ὅμοιαι*,⁵⁷ ἐπίσης μνημονεύονται ἓνα *Εἰκονογραφικὸν Ῥωσιστί*,⁵⁸ ἓνα *Λεξικὸν Λατινο-Ῥωσικόν*⁵⁹ καὶ διάφοροι τόμοι λεξικῶν σὲ *ρωσικὴ γλῶσσα κατὰ γράμματα*, ὅπως ἓνα *Λεξικὸν Ῥωσικο-γερμανικὸν ὑπὸ Λ*,⁶⁰ *Ῥωσικοὶ ὑπὸ σημεῖον Μ*,⁶¹ *Ῥωσικὸν ὑπὸ Ω/2*⁶² κ.ἄ.⁶³ Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ψαλίδα συμπεριλαμβανόταν καὶ τὸ γλωσσολογικὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βιέννης Franz Karl Alter *Über die Georgianische Litteratur*⁶⁴ (τοῦ Ἄλτερ Βιέννης διὰ τὴν φιλολογίαν τῆς Γεωργίας),⁶⁵ ποὺ συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα φιλολογικὰ του πονήματα μὲ ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ προσωπικῆς του μελέτης.⁶⁶

Γιὰ τὴν ἐμβάθυνση στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γραμματεία ὁ Ψαλίδης εἶχε στὴ διάθεσή του καὶ ὀρισμένα κείμενα φιλολογικοῦ (γλωσσολογικοῦ-γραμματικοῦ) περιεχομένου, γνωστὰ προφανῶς ἀπὸ τὴ μαθητεία του στὰ Ἰωάννινα, ὅπως ἦταν οἱ γραμματικῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐδραία βάση τῆς γλωσσικῆς κατάρτισης στὸν ἑλληνικὸ χῶρον ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα.

Στὸ *Κατάστιχον* στὸ ὁποῖο ἀποσημειώνονται οἱ δαπάνες τοῦ Ψαλίδα στὴν Πολτάβα συναντοῦμε ἐγγραφή γιὰ *μίαν γραμματικὴν τοῦ γαζῆ [...]* *καπ<ίκια> 25*,⁶⁷ τὴν ὁποία ὁ Ψαλίδης εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του, καὶ τὴν ἑλλη-

57. Βλ. *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, φ. 2^Γ.

58. Ὁ.π., φ. 1^Γ.

59. Στὸ ἴδιο.

60. Ὁ.π., φ. 3^Υ.

61. Ὁ.π., φ. 3^Υ.

62. Ὁ.π., φ. 3^Υ.

63. Ὁ.π., φ. 1^Υ: *Ῥωσικὸν ὑπὸ σημείου Ν/1· ὅμοιον ὑπὸ Ξ/1· ὅμοιον ὑπὸ Π/1· Ῥωσικὸν ὑπὸ Σ/1· Ῥωσικὸν ὑπὸ Τ/1· Ῥωσικὸν ὑπὸ Υ/1· ὅμοιον ὑπὸ Φ/1· φ. 2^Γ: Ῥωσικὸν ὑπὸ Β/2· Ῥωσικὸν ὑπὸ Η/1· ὅμοιον ὑπὸ Θ/1· φ. 2^Υ: Ῥωσικὸν ὑπὸ σημείου Ι/1· Ῥωσικὸν ὑπὸ Ξ/1· Ῥωσικὸν ὑπὸ Ξ/1.*

64. Βλ. Franz Carl Alter, *Über Georgianische Litteratur*, Βιέννη 1798.

65. Ψαλίδης, *Κατάλογος τῶν Βιβλίων μου*, φ. 2^Υ. πβ. *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, φ. 1^Υ.

66. Βλ. Franz Carl Alter, *Über Georgianische Litteratur*, σ. 166 κ.έ.

67. Ψαλίδης, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^Υ. Βλ. καὶ τὴν ἔκδοση Θεόδωρος Γαζῆς, *Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς Βιβλία Τέσσαρα ...*, Βενετία 1781 (Γ. Γ. Λαδάς – Α. Χατζηδημοῦς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοον αἰῶνα*, Ἀθήνα 1964, σ. 100-101, ἀρ. 81).

νολατινική ἔκδοση Theodori Gazae, *Introductionis Grammaticae libri quator unà cum interpretatione Latina* τοῦ 1523.⁶⁸ Ἀνάμεσα στὰ βιβλία ποὺ ἔστειλε ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ στὴν Πολτάβα συμπεριλαμβανόταν ἐπίσης ἡ *Γραμματική* τοῦ Κ. Λάσκαρη (μὴν γραμματικὴν τοῦ λασκάρεως καπ<ίγια> 60⁶⁹), ἡ ὁποία εἶχε ἐπανεκδοθεῖ προσφάτως (1782),⁷⁰ ἐνῶ στὴ Βιέννη προμηθεύθηκε καὶ τὴ δίγλωσση *Γραμματικὴ ἑλληνο-λατινιστί <τοῦ> λασκάρεως*,⁷¹ ἡ ὁποία ἀπομνημονεύεται στὰ κατάλοιπα τοῦ Ψαλίδα μαζί μὲ τὴν *Κ<ωνσταντίνου> λασκάρεως Γραμματικὴ*.⁷² Στὴ βιβλιοθήκη του ἀπόκειντο ἐπίσης ἡ *Γραμματικὴ τοῦ Κατηφόρου*, γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς ὁποίας διέθεσε 15 καπίκια,⁷³ ἡ προσφάτως ἐκδοθεῖσα (1785) *Γραμματικὴ τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως (60 καπ<ίγια>)*,⁷⁴ ἡ *Γραμματικὴ* (1768) τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη, ποὺ ἀγοράσθηκε γιὰ 3 ρούβλια,⁷⁵ καὶ μὴν λατινικὴ *Γραμματικὴ* (80 καπίκια). Ἡ

68. Στὴν *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, συναντοῦμε δύο μνεῖες γὰ τὸ συγκεκριμένο βιβλίον: Θεοδώρου Γαζῆ *Γραμματικὴ* (φ. 2^ρ) καὶ Θεοδώρου Γαζῆ *Γραμματικὴ Ἑλληνο-λατινικὴ 1523* (φ. 3^ν)· πβ. [Αθανασίου Ψαλίδα], *Κατάλογος τῶν Βιβλίων μου*, (καταγραφή post Ἰούλιος 1829), σ. 3: Θεοδώρου Γαζῆ *Γραμματικὴ Ἑλληνο-λατινιστί* (γιὰ τὴν τελευταία βλ. Ἐ. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs, XVe-XVIe s.*, τ. 3, Παρίσι 1903, σ. 290-291, ἀρ. 258), Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 363, ἀρ. 1045· γιὰ προγενέστερες ἐκδόσεις βλ. στὸ ἴδιο, XVIIIe s., τ. 1, Παρίσι 1918, σ. 461-462, ἀρ. 488/1756, σ. 486-487, ἀρ. 518, καὶ στὸ ἴδιο, XVIIIe, τ. 2, σ. 100, ἀρ. 707/1769, σ. 123, ἀρ. 725/1770).

69. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν.

70. Βλ. *Γραμματικὴ Κωνσταντίνου τοῦ Λασκάρεως ...*, Βενετία 1782, ἐπανέκδ.: 1785, 1787 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 375, ἀρ. 1069· 441, ἀρ. 1155· 470, ἀρ. 1194).

71. Ψαλίδας, *Κατατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 4^ρ: 1 (ἐλ<ληνικά> λατ<ινικά> *Γραμματικὴ Λασκάρεως*).

72. Βλ. *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, φ. 2^ρ καὶ 2^ν ἀντίστοιχα.

73. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν· πβ. *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, φ. 2^ν. Βλ. Ἀντώνιος Κατήφορος, *Γραμματικὴ Ἑλληνικὴ ἀκριβεστάτη ...*, Βενετία 1784 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 427-428, ἀρ. 1133). Εἶναι ἡ ἔκρη ἔκδοση τῆς *Γραμματικῆς*, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1734 (Θωμᾶς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci – 1800)*, τ. Α': *Αλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ κατάταξις*, [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48], Ἀθῆνα 1984, ἀρ. 3078).

74. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Βλ. Δανιὴλ Κεραμέως, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ τέταρτον τῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ Γραμματικῆς ...*, Βενετία 1780 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 328-330, ἀρ. 999).

75. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Βλ. Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, *Θεοδώρου Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς τῶν εἰς τέσσερα. Εἰς τὸ τέταρτον, Ὑπόμνημα ...*, Βουκουρέστι 1768 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 77-80, ἀρ. 680).

γλωσσική παιδεία, με άφετηρία τη Γραμματική και σε συνδυασμό με την *Επιστολογραφία*, τη *Ρητορική* και τη *Λογική*, αποτέλεσε το υπόβαθρο της μαθησιακής διαδικασίας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και κοινό γνώρισμα των σχολικών προγραμμάτων στο πλαίσιο της κυκλοπαιδείας, που απέβλεπε στην εκπαίδευση των μαθητών, που ήσαν «βαθείς της γλώσσας γνώσται», ώστε να αναδειχθούν καταρτισμένοι διδάσκαλοι.⁷⁶

Στο πλαίσιο των γλωσσολογικών ενδιαφερόντων του Ψαλίδα έγγραφεται και η απόκτηση των χρηστικών λεξικών της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως: το έγκυκλοπαιδικό *Λεξικόν* του Βαρίνου (Varinus Favorinus), πολύτιμο τεκμήριο της αναγεννησιακής φιλολογίας (1523) με πολυεπίπεδη χρήση κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, το οποίο ο Ψαλίδας αγόρασε για 12 ρούβλια⁷⁷ ή δεύτερη έκδοση (1786) του *Τετράγλωσσου Λεξικού* του Γεωργίου Κωνσταντίνου, του οποίου η τιμή ήταν επίσης 12 ρούβλια,⁷⁸ ποσό που αντιστοιχούσε στα έξοδα της ένδεκάμηνης διαμονής του Ψαλίδα στο *Σεμινάριον*. Στη συλλογή του συμπεριλαμβανόταν ακόμη το εύρωτατα διαδεδομένο στον ευρωπαϊκό χώρο έλληνολατινικό και λατινοελληνικό *λεξικόν του σκρεβελίου*, δηλαδή το έργο του Cornelli Schrevelius,

76. Βλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Ιστορικά Ειδήσεις περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής 1454-1830*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 245. Για το πρόγραμμα μαθημάτων της Πατριαρχικής σχολής, το οποίο υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις σχολές του υπόδουλου Έλληνισμού και των Παραδουνάβιων Ήγεμονιών, βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, «Συμβολαί εις την ιστορίαν της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής. Τα κατά την ίδρυσιν της Σχολής του Μανολάκη Καστοριανού επί τη βάσει και νέων ανεκδότων πηγών», *Άθηνά* 54 (1950), 3-28.

77. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν: *εἰς ἕναν βαρίνον*. Ἡ α' έκδοση πραγματοποιήθηκε τὸ 1523 καὶ ἡ τέταρτη τὸ 1779· πβ. *Λεξικόν τὸ μέγα καὶ πάνυ ὠφέλιμον, Βαρίνου Φαβωρίνου Κάμητος ...*, Βενετία 1779 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 307-308, ἀρ. 963). Για τὸ ἔργο καὶ τὶς ἐκδόσεις βλ. Κ. Μαουρούλιδης, «Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Βαρίνου Φαβωρίνου», *Ἑλληνικά* 65 (2015), 285-314.

78. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Βλ. Γ. Κωνσταντίνου, *Λεξικόν Τετράγλωσσον. Περιέχον δηλαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ἑλληνικὴν, πεζὴν ἤτοι ἀπλὴν Ῥωμαϊκὴν, Λατινικὴν, καὶ Ἰταλικὴν ...*, τ. Α', Βενετία 1757. Ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ψαλίδα πρὸς τὸν Ἀθανάσιο (21 Σεπτεμβρίου 1786) πρόκειται γιὰ τὴν β' έκδοση τοῦ λεξικοῦ (*Dictionarium Quatuor Linguarum ... Λεξικόν Τετράγλωσσον*, τ. Α', Βενετία 1786): «Τώρα ἰδοὺ ὁποῦ τῆς στέλνω ἕνα λεξικόν τοῦ Γεωργίου τετράγλωσσον ἀπὸ τὰ καινούργια ὁποῦ τώρα ἐτυπώθηκαν καὶ ἐλπίζω νὰ σοῦ εἶναι ὠφέλιμον, τὸ ὁποῖον ἔχω ἀγορασμένον γρόσια 20:10» (Διαμάντης, «Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ Ἀρχεῖον του, Β'», 281) Για τὸν Γ. Κωνσταντίνου βλ. Στέφ. Μπέττης, «Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ. III. Γεώργιος Κρομμύδης καὶ ἡ γλωσσολογικὴ διατριβὴ του», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 16 (1967), 383-391, 500-510.

*Lexicon Manuale. Graeco-Latinum et Latino-Graecum*⁷⁹ (4 ρούβλια καὶ 40 καπίκια), τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1663 καὶ σημείωσε μεγάλο ἀριθμὸ ἐπανεκδόσεων.⁸⁰

Ἀνάμεσα στὰ βιβλία ποὺ καταχωρίζονται στὸ *Κατάστιχον* εἶναι ἡ *Τέχνη Ρητορικῆς* τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου (1644-1697),⁸¹ ἔργο μὲ εὐρεία διάδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἡ τετράτομη *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικῆ* τοῦ Ἰωάννου Πατούσα, ποὺ ἀγοράσθηκε γιὰ 3 ρούβλια,⁸² ἓνα *Ἐπιστολόριον* τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως, δηλαδή ἡ *Ἐκθεσις Περί Ἐπιστολικῶν Τύπων*, ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ 1625⁸³ καὶ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1744 διορθώσει τοῦ Γρηγορίου Μοσχοπολίτου⁸⁴ καὶ τὸ 1768 μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ἄμβροσιου Παμπέρεως,⁸⁵ καθὼς καὶ ὀρισμένοι *Διάλογοι* τοῦ Λουκιανοῦ (*διαλόγους τινὰς τοῦ Λουκιανοῦ 50 καπ<ίκια>*).⁸⁶ Στὴ Ρωσία ὁ Ψαλίδας ἀγόρασε τὸ σύγγραμμα τοῦ Ξενοφῶντος, *Κύρου Παιδεία (εἰς μίαν ἱστορίαν τοῦ κύρου 60 καπ<ίκια>)*,⁸⁷ τὴν

79. Βλ. ἐνδεικτικὰ Cornelius Schrevelius, *Lexicon Manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum*, Παρίσι 1734. Τὸ Λεξικὸν τοῦ Σκρηβελίου μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντινοῦ, *Λεξικὸν Τετράγλωσσον*, σ. 8.

80. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν.

81. Στὸ ἴδιο. Βλ. Φραγκίσκος Σκούφος, *Τέχνη Ρητορικῆς ...*, Βενετία 1671 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIe s., τ. 2, σ. 400, ἀρ. 566).

82. Στὸ ἴδιο. Ὁ Ψαλίδας θὰ πρέπει νὰ ἀγόρασε μᾶλλον τὴν τέταρτη ἢ τὴ διευρυμένη πέμπτη ἐκδοση τοῦ γνωστοῦ ἔργου (Βενετία 1710) τοῦ Ἰωάννου Πατούσα, *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικῆ ...*, Βενετία 1780 (1778) (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 326-327). Βλ. ἐπίσης Τριαντ. Σκλαβενίτης, «Σχόλιο στὴ “δεύτερη” ἐκδοση τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Πατούσα (1710)», *Μνήμων* 7 (1978-1979), 144-150. Τὸ τετράτομο ἔργο τοῦ Πατούσα ἀναγράφεται καὶ στὸ Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 3^ν.

83. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Βλ. Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, *Περί Ἐπιστολικῶν τύπων*. *Ἐκθεσις περὶ Ρητορικῆς*, Λονδίνο 1625 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIe s., τ. 1, σ. 194-200, ἀρ. 144). Ὁ Ψαλίδας εἶχε ἐπίσης καὶ 1 *Ἐπιστολόριον ῥωσιστί* Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 5^ν.

84. Βλ. Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, *Περί Ἐπιστολικῶν Τύπων ...* [Μοσχόπολη] 1744.

85. Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, *Ἐκθεσις περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων ...*, Χάλλε 1768.

86. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Βλ. S. F. W. Hoffmann, *Bibliographisches Lexikon der Gesamnten Literatur*, Teil II, Ἄμστερνταμ 1961 (Λιψία 1839), σ. 537-538. Ὁ Πατούσας, *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογικῆ*, τ. Γ', Βενετία 1778, σ. 76-120, περιλαμβάνει τοὺς ἐξῆς λόγους τοῦ Λουκιανοῦ Σαμοσατέως: «Πατρίδος Ἐγκώμιον» (σ. 76-79), «Τυραννοκτόνος» (σ. 80-90), «Ἀποκηρυττόμενος» (σ. 91-103), «Περὶ τοῦ μὴ ῥαδίως πιστεύειν τῇ διαβολῇ» (σ. 108-120).

87. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 1^ν. Στὸ *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 5^ν, μνημονεύεται τοῦ Ξενοφῶντος ἡ *κυροπαιδεία*, *ῥωσ<ικ>ά*. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου κατὰ τὸν 18ο αἰ. βλ. S. F. W. Hoffmann, *Bibliographisches Lexikon der Gesamnten Literatur*, Teil III: O-Z, Ἄμστερνταμ 1961 (= Λιψία 1843), σ. 58.

κυροπαιδεία του Ξενοφώντος, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας εἶχε σὲ ἑλληνολατινικὴ καὶ σὲ ρωσικὴ ἔκδοση, ὅπως διαβάζουμε σὲ μεταγενέστερο *Κατάστιχον*.⁸⁸

Τῇ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύουν τὴν περίοδο αὐτὴ τὰ βασικὰ κείμενα τῆς νεοελληνικῆς ἀριστοτελικῆς παράδοσης, δηλαδή ἡ *λογικὴ* τοῦ Κορυδαλλέως⁸⁹ καὶ ἡ *λογικὴ* τοῦ Βλεμμίδου, βιβλία ποῦ ἀγοράσθηκαν γιὰ 2 ρούβλια τὸ καθένα.⁹⁰ Ἡ *Ἐπιτομὴ Λογικῆς* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, μαζί με τὴν *Ἐπίτομον Φυσικῆν* καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ φιλοσόφου καὶ θεολόγου, ἐπανεκδόθηκε τὸ 1784 με ἐπιμέλεια τοῦ Δωροθέου Βουλησιμᾶ.⁹¹ Τῇ χρηματοδότηση τοῦ ἔργου ἀνέλαβε ὁ Παναγιώτης Χατζηνίκου ἐξ Ἰωαννίνων,⁹² με τὸν ὁποῖο ἦταν γνώριμοι ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ.⁹³ Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ Ψαλίδας ἐκδηλώνει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Κικέρωνα, καθὼς στὸ συγκεκριμένο *Κατάστιχον* ἀναγράφεται ἐν βιβλίον τοῦ Κικέρωνος 15

88. Βλ. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 2^ν καὶ 6^ν.

89. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν. Βλ. Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους Ὑπομνήματα καὶ ζητήματα*, Βενετία 1729 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 1, σ. 224-225). Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κορυδαλλέως βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἡ διδασκαλία τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς (ἀπόπειρα μίας νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς)*. *Πρακτικὰ Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμ. 1996*, [Ἰνστιτούτο Βιβλίου καὶ Ἀνάγνωσης], Κοζάνη 1999, σ. 351-378.

90. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 2^ν.

91. Στὸ ἴδιο. Βλ. Νικηφόρος Βλεμμίδης, *Ἐπιτομὴ Λογικῆς ... ἡδὴ δὲ Τύποις Δεύτερον ἐκδοθεῖσα μετὰ τῆς ἐπιτόμου αὐτοῦ Φυσικῆς ...*, Λιψία 1784 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 432-433, ἀρ. 1142· Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 1383). Γιὰ τὴν προετοιμασία καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου βλ. Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Δωροθέος Βουλησιμᾶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ Ἐπιστολῶν*, Διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 83-91.

92. Γιὰ τὸν εὐεργέτη Παναγιώτη Χατζηνίκου, με τὸν ὁποῖο συνεργάσθηκε ὁ Ζῶης Καπλάνης στὴ Ρωσία καὶ τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, βλ. Στέφ. Μπέττης, «Ζῶης Καπλάνης καὶ Καπλάνειος Σχολή», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ 20-21 (1976-77)*, 33-36· Γιάν. Λυμπερόπουλος, «Παναγιώτης Χατζηνίκου “Κονιτζιώτης” ὁ εὐεργέτης», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο 1981*, σ. 269-302 (ὅπου καὶ ἔγγραφα ποῦ εἴτε προέρχονται ἀπὸ, εἴτε ἀφοροῦν τὸν Χατζηνίκου)· *Ἐφημερίς. Ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ἐφημερίδα ποῦ ἔχει διασωθεῖ*. Βιέννη, 1791-1797. Ἐκδότες: οἱ ἀδελφοὶ Μακρίδες Πούλιου. Ἀνασυγκρότηση τῆς σειρᾶς σὲ φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοση, τ. 5: 1797, Προλεγόμενα Λεάνδρος Βρανούσης, [ΚΕΜΝΕ/Ἀκαδημία Ἀθηνῶν], Ἀθήνα 1995, σ. 309, 623, 634-635, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

93. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 3^ν: Ἔτι <ἔλαβον> παρὰ τοῦ κύρ γεωργίου κρομμύδη, ἅπερ ἐλθὼν ἐν Βουκουρέστι τὰ ἔδωκεν τοῦ Χ<ατζή>νίκου ὁ ἀδελφός μου κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ αὐτοῦ κρομμύδη ῥ<ούβλια> 25.

καπ<ίγια>,⁹⁴ ἐνῶ στὴ Βιέννη ἀγόρασε τὸ 1788 καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Κικέρωνα, ὅπως τὸ *Περὶ Καθηκόντων*, τὶς *Τουσκουλάνιες Ὑποτυπώσεις*⁹⁵ καὶ τὰ Ἄπαντα,⁹⁶ τὰ ὁποῖα ἀξιοποίησε στὰ φιλοσοφικά του συγγράμματα.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ Ψαλίδα στὴν Πολτάβα ὑπῆρχαν στὴ βιβλιοθήκη του, ἐπίσης, μία *Καينὴ Διαθήκη* (μία νέαν διαθήκην 2 ρού-<βλια>) σὲ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα, ὅπως τὴν ἀναφέρει σὲ ἄλλο αὐτό-γραφο,⁹⁷ ἔν βιβλίον μὲ διαφόρους ἐξηγήσεις 6 ρού<βλια>, ἕνας λόγος τοῦ γρηγορίου 55 καπ<ίγια>,⁹⁸ ἔν βιβλιάριον θεολογικὸν 55 καπ<ίγια>, ἔν μυθολογικὸν 45 καπ<ίγια> καὶ μία ὁμολογία ὀρθόδοξος.⁹⁹ Πρόκειται, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Μακαρίτου Ἀθανασίου Ψαλίδα*, γιὰ τὸ βιβλίον Ὀρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁰⁰ (Βρατισλάβα 1751), ποὺ ἀποτελέσει κείμενο ἀναφορᾶς τῆς *Δογματικῆς* τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Τὸ γνωσιακὸ περιεχόμενον

Ἀπὸ τὸν *Κατάλογον* τῶν βιβλίων ποὺ συγκροτοῦσαν στὴν Πολτάβα τὴν προσωπικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ψαλίδα κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο τῶν σπουδῶν του μποροῦμε ἐμμέσως νὰ συναγάγουμε ὀρισμένα χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ

94. Ὁ.π., φ. 2^v.

95. Ὁ.π., φ. 4^r. Βλ. σχετικὰ Marcus Tullius Cicero, *De Officiis libri Tres: ὁ ἴδιος, Tusculanarum Disputationum Libri Quinque*.

96. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 6^r: 2 τόμοι, τὰ ἅπαντα τοῦ Κικέρωνος.

97. Ὁ.π., φ. 1^v.

98. Τόσο οἱ *Λόγοι* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὅσο καὶ οἱ *Λόγοι* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἶχαν ἀξιοποιηθεῖ στὰ σχολεῖα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Μάλιστα, ὀρισμένοι ἐξ αὐτῶν περιελήφθησαν ἀπὸ τὸν Πατούσα στὴν *Ἐγκυκλοπαιδεῖα Φιλολογική*, τ. Β', σ. 172-228 καὶ 254-335, ἀντιστοίχως.

99. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 1^v. Βλ. ἐπίσης Γ. Κωνσταντίνου, *Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ...*, Ἀγ. Πετρούπολη 1764 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 26-27, ἀρ. 607). Τὸ ἔργο ἐπανατυπώθηκε τὸ 1767, μὲ τὴν ἐπισημείωση στὸ ἐξώφυλλο: «παρέχουσι Δωρεάν ἐκ μέρους τοῦ Παναγίου Τάφου» (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 68-69, ἀρ. 667). πβ. καὶ τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ Ἀνδρέα Παπαδόπουλου-Βρετοῦ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ...*, Μέρος Α', Ἀθήνα 1854, σ. 46-47, 84.

100. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο *Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς. Hoc est Orthodoxa Confessio Catholicae atque Apostolicae Ecclesiae Orientalis. Cum Interpretatione Latina et Versione Germanica. Praemissa est Historia huius Ομολογίας seu Catechismi*. Ed. D. Carolo Gottlob Hofmanno. Wratislaviae, Apud Io. Jacob. Korn, MDCCLI. *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, φ. 1^v.

τόν προσανατολισμό τῶν ἐνδιαφερόντων του καὶ τὴν κατεύθυνση τῶν σπουδῶν του τόσο στὸ *Seminario*, ὅσο καὶ στὸν ἰδιώτη διδάσκαλο. Ἀναμφιβόλως, τὸ γνωσιακὸ πλαίσιο ποὺ διαμορφώνεται ἐγγράφεται σὲ ἓνα γνώριμο πεδίο φιλολογικῆς μαθητείας, μὲ ἔμφραση στὴ γλώσσα (γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ), ποὺ συνδυαζόταν μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία, ὅπως συμπυκνώθηκε στὸ ἔργο τοῦ Βλεμμύδη καὶ ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τὸν Κορυδαλλέα,¹⁰¹ τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπὴρρηση ἦταν ἰδιαίτερα ἐντονη καὶ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα.¹⁰²

Τὰ πολυδιαβασμένα στίς οὐμανιστικὲς Σχολὲς τῆς Εὐρώπης –ιδιαιτέρως τῆς Ἰταλίας– καὶ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γραμματικὰ ἐγχειρίδια τοῦ Κ. Λάσκαρη, δηλαδὴ ἡ *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν*, ποὺ πρωτοτυπώθηκε ἑλληνικὰ τὸ 1476 καὶ μὲ λατινικὴ μετάφραση τὸ 1495,¹⁰³ καθὼς καὶ ἡ *Γραμματικὴ Εἰσαγωγὴ* (1495) τοῦ Θ. Γαζῆ¹⁰⁴ συγκεφαλαίωναν τὸ παραδοσιακὸ πνεῦμα στὸν τρόπο διδασκαλίας τῶν γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν δομῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.¹⁰⁵ Παρὰ τίς δυσκολίες ποὺ παρουσίαζαν γιὰ τοὺς μαθητὲς καὶ τὴν κριτικὴ ποὺ προσήλκυσαν, εἶχαν ἐπανεκδοθεῖ ἐπανειλημ-

101. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα μέχρι τὸ 1821», *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων*, τ. 8: Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ ξένη κυριαρχία 1453-1821, Ἀθήνα 2006, σ. 309-357 καὶ σ. 683-685, ἰδίως σ. 330-339· ὁ ἴδιος, *Ἡ Περὶ Φύσεως συζήτηση στὴ Νεοελληνικὴ σκέψη. Ὅψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰώνα*, Ἰωάννινα 2016, σ. 143-229· Β. Α. Κύρκος, «Ὁ Κορυδαλικὸς Νεοαριστοτελισμὸς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς του συνδηλώσεις. Τὸ νόημα καὶ οἱ παρανοήσεις ἐνὸς φιλοσοφικοῦ ὄρου (Ἀριστοτελισμὸς)», *Κάτοπτρον Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας* 3 (2016), 101-137. Γιὰ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο βλ. Ν. Κ. Ψημμένος (ἀνθολ. κειμένων, εἰσαγ., σχόλ.) *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821*, τ. Α': *Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ. Προκορυδαλικὴ καὶ Κορυδαλικὴ περίοδος*, ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα 1988, σ. 46-50· τ. Β': *Ἡ ἐπικοράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1989, σ. 13-27.

102. Ὅπως σημειώνει ὁ Γεδεῶν (*Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, σ. 245), «ἡ ἐν ταῖς ἡμετέραις σχολαῖς ἐπικοράτησις τοῦ Κορυδαλέως διήρχησε δύο ὅλους αἰῶνας».

103. Κωνσταντῖνος Λάσκαρης, *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν ...*, Μιλάνο 1476· βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Τὰ Ἑλληνικὰ Ἀρχέτυπα. Ἑλληνικὰ Συγγράμματα σὲ Ἑτερόγλωσσα Ἀρχέτυπα*, ἐκδ. Ἄτων, Ἀθήνα 2019, σ. 62-63 καὶ 132-133. Ἡ διγλωσση ἔκδοσις προέρχεται ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Aldus Manutius.

104. Θεόδωρος Γαζῆς, *Γραμματικὴ Εἰσαγωγὴ ...*, *Περὶ μνην. Βίος Ἀπολλωνίου Ἀλεξανδρέως τοῦ γραμματικοῦ, Ἀπολλωνίου περὶ συντάξεως, Ἡρωδιανοῦ περὶ τῶν ἀριθμῶν*, Βενετία 1495. Ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τοῦ 18ου αἰ. βλ. Θεόδωρος Γαζῆς, *Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς βιβλία Τέσσερα ...*, Βενετία 1781.

105. Γιὰ τὸν Κ. Λάσκαρη καὶ τὸν Θ. Γαζῆ βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Ἡ Ἐκδοτικὴ Δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ Συμβολὴ τους στὴν Πνευματικὴ Ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, τ. Α': *15ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1989, σ. με'-μς' κ.ε., 479 καὶ 67-88, 469, ἀντιστοίχως· πβ. ὁ ἴδιος, *Ἡ πνευματικὴ πορεία τοῦ Γένους. Μὲ ὄχημα τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ ἔντυπο βιβλίον*, τ. Α': *13ος – μέσα 16ου*, Ἀθήνα 2017, σ. 177-180, 113-115 καὶ passim.

μένως κατὰ τὸν 16ο, 17ο καὶ 18ο αἰώνα.¹⁰⁶ Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Λάσκαρη, ἡ ὁποία σημείωσε τουλάχιστον 25 ἐπανεκδόσεις κατὰ τὸν 18ο αἰώνα,¹⁰⁷ ἐπιμεριζόταν σὲ τρία βιβλία: Α'. «Περὶ διαιρέσεως τῶν Γραμμάτων», Β'. «Περὶ συντάξεως τινῶν ῥημάτων κατὰ γένη», Γ'. «Περὶ ὀνόματος καὶ ῥήματος».¹⁰⁸ Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδόσεις ἡ Γραμματικὴ τοῦ Λάσκαρη συνοδεύεται ἀπὸ ὀρισμένα θεολογικὰ ἀναγνώσματα¹⁰⁹ καὶ ἠθικοπρακτικὰ κείμενα, ὅπως ὁ Πίναξ τοῦ Κέβητος, τὰ Χρυσὰ Ἔπη τοῦ Πυθαγόρα καὶ οἱ Στίχοι εἰς τὸν Φωκυλίδην.¹¹⁰ Τὸ 1770 ὁ Καισάριος Δαπόντες τὰ μετέγραψε σὲ στίχους καὶ τὰ ἐνέταξε στὸ δευτέρου μέρος τῆς Χρηστομαθείας του.¹¹¹

Τὸ συγκεκριμένο γραμματικὸ ἐγχειρίδιο ἀποτέλεσε μία θεμελιώδη πηγή ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσαν στοιχεῖα οἱ μεταγενέστερες γραμματικὲς συνθέσεις. Τὰ δομικὰ στοιχεῖα τῆς Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτῶ μερῶν τοῦ λόγου τοῦ Λάσκαρη ἀξιοποιήθηκαν σὲ δημῶδη γλῶσσα μὲ τὸν μεθοδικὸ τρόπο τῶν ἐρωταποκρίσεων ἀπὸ τὸν Βησαρίωνα Μακρῆ στὴ Σταχυολογία Τεχνολογική (1686),¹¹² καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σουγδουρῆ στὴν Ἐπιτομὴ Γραμ-

106. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 3420-3476 (Λάσκαρης), ἀρ. 2350-2409 (Γαζής).

107. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 3450-3476.

108. Οἱ παραπομπὲς στὴ δίγλωσση (ἐλληνολατινικὴ) ἔκδοση τοῦ τυπογραφείου τοῦ Aldus Manutius, *Constantini Lascaris Byzantini, Grammaticae Compendium. Adjectis in sine quibusdam opusculis, ad graecae linguae scientiam aptissimis. Cum latina interpretatione è regione apposite, ut conferrì à quovis tyrone possint*, Βενετία 1557, φ. 2^r-119^v, 120^r-145^r («Περὶ τῆς ὀνομασίας τῶν ῥημάτων, καὶ γενικῆς συντάξεως κατὰ τοὺς παλαιούς»), ὅπου ἀκολουθεῖ «τὸν δεινὸν Ἀπολλώνιον» (119^{r-v}), 145^v-297^r ἀντιστοίχως. Τοῦ Γ' Βιβλίου προτάσσεται ἓνα ἐπεξηγηματικὸ Προοίμιον (145^v-148^r). Συμπεριλαμβάνονται ἐπίσης: «Περὶ τῶν διαλέκτων ἐκ τῶν Ἰωάννου Γραμματικοῦ τεχνικῶν» (297^v-322^r), «Πλουτάρχου, Περὶ τῶν παρ' Ὀμήρῳ διαλέκτων» (322^v-326^r), «Περὶ διαλέκτων παρὰ τῶν Κορίνθου παρεκβληθεισῶν» (326^v-370^r).

109. Ὁ.π., φ. 395^v-397^r «Εὐχὴ Κυριακὴ»· «Ἀσπασμὸς τοῦ Ἀγγέλου πρὸς τὴν ἀγιωτάτην παρθένον»· «Σύμβολον τῶν ἀποστόλων», στὸ ὁποῖο μνημονεύεται τὸ filioque, σύμφωνα μὲ τὴν Καθολικὴ ἐκκλησία· ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ «Εὐαγγέλιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου».

110. Ὁ.π., φ. 370^v-388^r, 397^v-400^r, 399^v-408^r ἀντίστοιχα.

111. Καισάριος Δαπόντες, *Χρηστοθήθεια, περιέχουσα καὶ διδάσκουσα τοὺς τρόπους, δι' ὧν ἀποκτῶνται τὰ καλὰ καὶ εὐτακτὰ ἦθη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ...*, Βενετία 1770, σ. 108-128 (Φωκυλίδης, *Ποίημα νουθετικόν*), σ. 129-139 (Πυθαγόρας, *Χρυσὰ Ἔπη*), σ. 140-183 (Κέβης, *Πίναξ*). Γιὰ τὴ σχετικὴ μὲ τὸν Δαπόντε βιβλιογραφία βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Τὸ ἄγνωστο ἔργο τοῦ Καισαρίου Δαπόντε Βρύσις Λογικὴ (1778): Ἐπιστολαὶ ἐκ τῆς φυλακῆς καὶ κατὰ τῶν Κολουβάδων», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 12 (2016), 255-388.

112. Βλ. Βησαρίων Μακρῆς, *Σταχυολογία τεχνολογικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης ...*, Βενετία 1686. Ἡ Σταχυολογία ἀνατυπώθηκε δώδεκα φορές ἕως τὸ 1800 (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 3685-3697). Τὴν ἐπανεξέδω-

ματικής (1752).¹¹³ Ο τελευταίος είχε ασχοληθεί ιδιαίτερος με τὸ ἔργο τοῦ Λάσκαρη: στὴν ἐπανέκδοση τοῦ 1673 εἶχε συντάξει τὴν προσφώνηση «πᾶσι τοῖς τῶν φιλομαθεστάτων καὶ φιλοπόνων πρωτοπεῖροις, καὶ τῆς Ἑλληνίδος φωνῆς ἐρασταῖς θερμοτάτοις».¹¹⁴ Ἀπηχῆσεις τῆς Γραμματικῆς τοῦ Λάσκαρη συναντοῦμε ἐπίσης στὴν πρώτη *Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ* τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ, ἡ ὁποία παρέμενε τότε χειρόγραφη.¹¹⁵ Δὲν εἶναι βεβαίως χωρὶς σημασία τὸ ὅτι στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Ἐπιτομὴ ἐπανεκδίδεται¹¹⁶ καὶ οἱ «ἀρχές» τῆς Γραμματικῆς τοῦ Λάσκαρη, μεταγράφονται καὶ διδάσκονται «εἰς τὴν ἀπλὴν ῥωμαϊκὴν διάλεκτον» (1810).¹¹⁷

Στὴν ἴδια κατεύθυνση σπουδῆς τῶν γραμματικῶν φαινομένων ἐντάσσε-

σε τὸ 1712 ὁ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος, μὲ λατινικὴ μετάφραση καὶ ἐλάχιστες μορφολογικὲς ἀλλαγές, προτάσσοντας ἕναν φανταστικὸν *Διάλογο* «Περὶ τῆς ἐν Εὐρώπῃ ἑλληνικῆς προφορᾶς, Μέλισσος, Ἀγάπιος»: *Σταχυολογία Τεχνολογικὴ τῆς Ἑλλάδος Φωνῆς ἧτοι Γραμματικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν ... Grammatica Graeca per Questiones et Responiones*, Νυρεμβέργη 1712 (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 2606). Γιὰ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «“Ὄνομάτων ἐπίσκεψις”: Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστῆμες στὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν 18ο αἰώνα. Νέα στοιχεῖα», Κ. Θ. Πέτσιος (ἐπιμ.), *Ἡ πνευματικὴ κίνησις στὰ Ἰωάννινα*, σ. 28-65 καὶ passim (βλ. παραπάνω, σημ. 3).

113. Γεώργιος Σουγδουρῆς, *Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς. Συνθεθεῖσα εἰς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν ...*, Βενετία 1752. Ἐπανεκδόθηκε τρεῖς φορές: 1763, 1781, 1795 (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 5319-5322). Γιὰ τὸν Σουγδουρῆ βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Γεώργιος Σουγδουρῆς (1645/7-1725): Ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ διδασκαλία καὶ τὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο. Μέρος Α'», *Δωδώνη* 31/3 (2002), 241-308.

114. Βλ. *Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρως ...*, Βενετία 1673. Ἡ προσφώνηση τοῦ Σουγδουρῆ παρατίθεται στὶς σ. 3-4. Στὴν προμετωπίδα παρατίθενται οἱ στίχοι: «Ψυχὴν κράτυνε πρὸς πόνους μαθημάτων | Ὡς ἂν δι' αὐτῶν καὶ τύχοις σωτηρίας». Τὸ δίστιχο προέρχεται ἀπὸ τὸ *Ἀλφάβητον παραινετικόν* τοῦ Ἰγνατίου Διακόνου (9ος αἰ.), τὸ ὁποῖο εἶχε εὐρεία διάδοση σὲ χειρόγραφη μορφή· βλ. C. Fr. Müller, «Ignatii Diakoni acrostichon alphabeticum», *Rheinisches Museum* 46 (1891), 320-323.

115. Βλ. Ν. Σοφιανός, *Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἐν Παρισίοις χειρόγραφον ἐκδοθεῖσα ἐπιμελεία καὶ διορθώσει Αἰμυλίου Λεγρανδίου*, Παρίσι 1870, καὶ β' ἔκδ.: Nicolas Sophianos, *Grammaire du Grec vulgaire et traduction en Grec vulgaire du traité de Plutarque sur l'éducation des enfants*, publiées par Emile Legrand, Παρίσι 1874· πβ. τὴν ἐπανέκδοση μὲ ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγή τοῦ Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1977.

116. Ἀπὸ τὰ τρία μέρη στὰ ὁποῖα ἐπιμεριζόταν ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Σοφιανοῦ (μορφολογικὸ, ὀρθογραφικὸ, συντακτικὸ), μόνον τὸ «πρῶτον» εἶναι γνωστὸ καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Legrand (Sophianos, *Grammaire du Grec vulgaire*, σ. 84 κ.έ.).

117. Βλ. *Ἐπιτομὴ Γραμματικῆς εἰς τὴν ἀπλὴν ῥωμαϊκὴν διάλεκτον ἀφιερωθεῖσα τῷ ἐξοχστάτῳ καὶ σοφοτάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ Φραγγίσκῳ Σαβερῖῳ Λοντσελτῷ Στρατηγῷ τετραφαλαγγίας καὶ Γενικῷ Διοικητῇ τῶν Ἴονικῶν Νήσων παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐν ἱερῷσι Παναγῇ Φωκᾷ Κεφαληναίου κατὰ τὸ αἰὼν ἔτος Νοεμβρίου ιβ' ἐν Κερκύρα*· κώδ. ΕΒΕ 2944. Βλ. ἀναλυτικὰ Γ. Γ. Ἀλυσανδράτος, «Ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ ἱερέα

ται καὶ ἡ πολυδιαβασμένη *Γραμματικὴ Εἰσαγωγή* τοῦ Γαζῆ.¹¹⁸ ποὺ ἐπιδιαιρεῖτο σὲ τέσσερα μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τέταρτο ἀναφερόταν στὴ σύνταξη καί, ὅπως ὑπογράμμιζε ἡδὴ ὁ Κ. Λάσκαρης, «δηλίου κολυμβητοῦ δεόμενον, ἐπαινετὸν δὲ τοῖς εἰδόσι καὶ ἐπωφελές, τὰς σκιὰς τῶν παλαιῶν περιέχον». ¹¹⁹ Τὸ *Τέταρτον* τοῦ Γαζῆ ἀποτέλεσε συστατικὸ μέρος τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ἡ διαπίστωση γιὰ «τὸ δυσεπιχείρητον καὶ δυσνόητον»¹²⁰ τῶν ἀναπτύξεων, καθὼς καὶ τὸ «δυσαντίβλεπτον» καὶ «τοῖς πολλοῖς ἀνεπίοπτον διὰ τὸ καμψὸν καὶ στενολόγον τῆς φράσεως»¹²¹ ὁδήγησε στὴν ἔκδοση ἐρμηνευμάτων, τὰ ὁποῖα δημιουργοῦσαν ἐπίσης δυσκολίες κατανόησης, ὅπως σημείωνε ὁ Βούλγαρης.¹²²

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ψαλίδα γιὰ τὴ γλῶσσα εἶναι ἐμφανὲς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴ Ρωσία προμηθεύθηκε τὸ προσφάτως (1785) ἐκδοθὲν σχολιαστικὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ Κεραμεύς (*Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ Τέταρτον τῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ Γραμματικῆς καὶ Ἐκθεσις κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς κατ' αὐτὸν Γραμματικῆς*)¹²³ καὶ τὸ μνημειῶδες γιὰ τὴν πολυεπίπεδη ἱστορικοφιλοσοφικὴ προσπέλαση τῶν γλωσσικῶν φαινομένων *Ἰπόμνημα* τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτη *Εἰς τὸ Τέταρτον τῆς Εἰσαγωγῆς Γραμματικῆς τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ* (1768).¹²⁴ Ὁ Νεόφυτος –ὡς γνωστὸν– ἐφάρμοσε τὴ μονολεκτικὴ μέθοδο ἀντὶ τῆς ψυχαγωγικῆς στὴ μετάφραση τῶν ἀρχαίων κειμένων· μάλιστα, σώζονται ἐξαιρετικῆς σημασίας μεταγραφές τοῦ Ὁμήρου στὴν καθομιλουμένη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.¹²⁵

Παναγιῆ/Μαρίνου Φωκᾶ (Ἐπιτομὴ γραμματικῆς 1810, Ἐπιτομὴ Λογικῆς 1811, Τί ἐστὶν ἄνθρωπος 1811)», *Ὁ Ἐραμιστής* 23 (2001), 191-218. Τὰ παραθέματα στὴ σ. 194.

118. Ἐπανεκδόθηκε τουλάχιστον ὀκτῶ φορές κατὰ τὸν 18ο αἰ. (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 2402-2409).

119. Λάσκαρης, *Γραμματικὴ*, σ. 147.

120. Δανιὴλ Κεραμεύς, *Ἐρμηνεῖα εἰς τὸ Τέταρτον τῆς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Γραμματικῆς*, σ. θ'.

121. Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, *Θεοδώρου Γραμματικῆς Εἰσαγωγῆς τῶν εἰς Τέσσαρα εἰς τὸ Τέταρτον Ἰπόμνημα*, «Τοῖς ἐντευξομένοις» (χ.ἀ.).

122. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Κριτικαὶ ἐπιστάσεις. Ἐπὶ τῶν ὑπομνηματικῶν παρεκβολῶν τοῦ Σοφολογωτάτου ἐν Ἱεροδιακόνοις Νεοφύτου τῶν εἰς τὸ τέταρτον τῆς Γραμματικῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ ...*, Βιέννη 1806, σ. 11-12.

123. Βλ. παραπάνω σημ. 74.

124. Ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος, τοῦ ὁποίου ἡ *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (Μόσχα 1829) εἶναι νεωτερικῆς κατεύθυνσης, σημειώνει εὐστοχα (σ. ι'), ὅτι: «τὰ σπέρματα τῆς φιλοσόφου Γραμματικῆς τῶν Ἑλλήνων τὰ βλέπομεν καὶ εἰς τὸ Ἰπόμνημα εἰς Θεόδωρον τὸν Γαζῆν, ἂν καὶ παρεκβατικώτερον, παρὰ τοῦ μακαρίτου Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου».

125. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ariadna Camaiano-Cioran, *Les Académies principières de Bucarest*

Τὴν περίοδο αὐτὴ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ νεαροῦ Ψαλίδα ὑπῆρχε καὶ ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Ἀντωνίου Κατήφορου, ἡ ὁποία ἕως τὸ 1784 εἶχε σημειώσει πέντε ἀνατυπώσεις καὶ εἶχε συντεθεῖ στὴν καθομιλουμένη τῆς ἐποχῆς μὲ ἕναν παιδαγωγικῶς εὐληπτότερο τρόπο. Ὁ Κατήφορος ἐπιδιαίρεσε τὸ περιεχόμενο σὲ τρία μέρη (ἐτυμολογικόν, συντακτικόν, ποιητικόν), ἀξιοποιώντας –ὅπως ὁ ἴδιος γράφει¹²⁶– τὴν εὐρύτητα διαδεδομένη σὲ χειρόγραφη μοφὴ *Γραμματικὴ* τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου· τὸ πόνημά του περιελάμβανε καὶ κανόνες τῆς *Ποιητικῆς*. Τὴν ἀρχαιοελληνικὴ θεωρία ἀναφορικὰ μὲ τὴ μετρικὴ καὶ τὶς ποσότητες τῶν συλλαβῶν (προσωδία, μακρά, βραχεῖα, μετρικοὶ πόδες) συγκεφαλαίωνε τὸ *Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων καὶ ποιήματος* τοῦ γραμματικοῦ Ἡφαιστίνου τοῦ Ἀλεξανδρέως (2ος αἰ.),¹²⁷ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλήσαν οἱ μεταγενέστεροι καθὼς καὶ ὁ Κορυδαλλεὺς στὴν *Ποιητικὴ* του (*Περὶ μέτρων Ποιητικῶν*). Ὁ Ψαλίδας εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του τὸ ἔργο τοῦ Ἡφαιστίνου (*Ἡφαιστίνου ποιητικὴ ἔκδοσις λαμπρὰ εἰς 4ον, 10 γρόσια*).¹²⁸ Ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη *Καταγραφή* τῶν καταλοίπων του, πρόκειται γιὰ τὴ σχολιασμένη ἔκδοσις τοῦ 1726 ἀπὸ τὸν Joannes Cornellijs de Pauw, *Ἡφαιστίνου Ἀλεξανδρέως, Ἐγχειρίδιον Περὶ*

et de Jasy et leurs professeurs, [Institut for Balkan Studies], Θεσσαλονίκη 1974, σ. 413-432· Α. Θ. Φωτόπουλος, «Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης. Βιογραφικὸ καὶ ἐργογραφικὸ σχεδιάγραμμα», Α. Φωτόπουλος (ἐπιμ.), *Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης καὶ τὸ ἔργο του. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Πύργος Ἡλείας 24-25 Μαΐου 2008*, Πύργος Ἡλείας 2014, σ. 1-24· Χρ. Κ. Ρέππας, «Ἀνέκδοτος παράφρασις τῆς Ἰλιάδος (Ραψωδία Α-Β) ὑπὸ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου», *Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης*, σ. 385-414.

126. Ἀντώνιος Κατήφορος, *Γραμματικὴ Ἑλληνικὴ ἀκριβεστάτη*, (χ.ἀ.) σ. 4: «Ὅρων», σημειώνει ὁ Κατήφορος, «τὰ νῦν θεῖα χάριτι ἀναζωπυρουμένην ἐν τῇ Ἑλλάδι τὴν πρὸς τὰς ἐπιστήμας ὀρμὴν, ἃς ἐκ πολλοῦ τὸ τοῦ γένους ἀτύχημα πόρῳ ἀποικῆσαι ἠνάγκασεν, ἐπωφελὲς ἡγησάμην τὴν Γραμματικὴν ταύτην, ἐκ ποικίλων μὲν διδασκάλων μάλιστα δὲ ἐκ τῶν τῷ σοφωτάτῳ Ἀλεξάνδρῳ Μαυροκορδάτῳ πεπονημένων συνεργασθεισάν, μεθοδικῶς δὲ πῶς ἔμοιγε συναρμοσθεῖσαν, ἔτι δὲ καὶ τοῖς Ποιητικοῖς Κανόσι πλουτισθεῖσαν, συντάξαι». Βλ. Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, *Γραμματικὴ περὶ Συντάξεως* ..., Βενετία 1745.

127. Ἡ πρώτη ἔκδοσις ἔγινε τὸ 1526. Βλ. καὶ τὶς ἐκδόσεις: *Scriptores Metrici Graeci*, τ. 1: *Hephaestionis, De Metris Enchiridion et de Poematae Libellus cum scholiis et Trichae Epitomis. Adjecta Procli Chrestomathia Grammatica*, ἐκδ. R. Westphal, Teubner, Λιψία 1866, ὅπου καὶ τὰ ἀρχαῖα σχόλια (σ. 81-226)· *Ἡφαιστίνου, Ἐγχειρίδιον Περὶ Μέτρων καὶ Ποιημάτων. Hephaestionis Alexandrini, Enchiridion. ad mss. fidem recensitum cum notis variorum praecipue Leonardi Hotchkis, curante Thomas Gaisford, Accedit Procli Chrestomathia Grammatica*, Ὁξφόρδη 1810.

128. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 1^ρ.

Μέτρων καὶ Ποιήματος.¹²⁹ Στὸν Ἡφαιστίωνα ἀναφέρεται καὶ ὁ Ζηνόβιος Πῶπ στὰ ἐκτενῆ ἱστορικοφιλοσοφικὰ Προλεγόμενα τοῦ ἔργου του *Μετρικῆς Βιβλία Β'*,¹³⁰ ποὺ συμπεριλαμβάνονταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰωαννινιώτη διανοητῆ (*μετρικὴ Πῶπ ἑλληνιστί, 8 γρόσια*).¹³¹

Στὴν εὐρυχωρία τοῦ πεδίου καλλιέργειας τῆς γλώσσας, τοῦ γραπτοῦ (λέξης) καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου (φωνῆς), ἐγγράφεται ἡ διδασκαλία τῆς *Ποιητικῆς*, τῆς *Ἐπιστολογραφίας* καὶ τῆς *Ρητορικῆς*. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁ Ψαλίδας ἀξιοποιεῖ τὴν *Ἐκθεσιν Ἐπιστολικῶν Τύπων* τοῦ Κορυδαλλέως ποὺ συμπεριελάμβανε τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ ἰδίου καὶ τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου, καθὼς καὶ τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Σκούφου. Αἰξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ τελευταῖος συνθέτει τὸ πόνημά του στὴν «κοινὴν γλῶσσαν», ἀντλώντας τὰ παραδείγματα ποὺ διασαφηνίζουν τὰ ρητορικὰ σχήματα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ γραμματεία καὶ ὑπογραμμίζοντας τὴν πρόθεσή του νὰ ὠφελῆσει τὸ *Γένος* (τὸ πρότερον πλούσιον ἀπὸ κάθε ἀρετὴν καὶ σοφίαν, καὶ τώρα διὰ τὴν σκληροκαρδίαν τῆς τύχης γυμνόν, καὶ ἐστερημένον).¹³² Τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου σὲ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν οὐσιῶδες μέρος τῆς διδασκαλίας τῆς *Ρητορικῆς* στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὑπῆρχαν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ψαλίδα καὶ ἀποκτήθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμονῆς τοῦ στὴ Βιέννη (*Ἀφθονίου τὰ προγυμνάσματα*).¹³³

Ἡ πρόσφατη τότε ἐπανέκδοση τῆς *Ἐγκυκλοπαιδείας* τοῦ Ἰωάννου Πατούσα (1780) προσέφερε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐποπτικῆς θεώρησης τῆς ἑλληνικῆς *Γραμματείας* στὴ διαχρονία της, κατηγοριοποιώντας στοὺς τέσσερις τόμους κείμενα καὶ συγγραφεῖς ποὺ διδάσκονταν στὶς σχολὲς τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ συγκεκριμένη ἔκδοση συμπεριελάμβανε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴ *Χρηστοθήεια*,¹³⁴ ποὺ εἶχε μεταφρασθεῖ ἀρχικῶς σὲ δημῶδη γλῶσσα ἀπὸ τὰ λατινικά. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ διδάσκων στὴν Πατριαρχικὴ σχολὴ

129. Βλ. *Καταγραφή τοῦ πράγματος τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα*, φ. 2^ν: *Ἡφαιστίνωνος Ἀλεξανδρέως Ἐγχειρίδιον*, 1726· πβ. *Ἡφαιστίνωνος Ἀλεξανδρέως, Ἐγχειρίδιον Περι Μέτρων καὶ Ποιήματος. Εἰς τὸ αὐτὸ σχόλια*. Hephæstionis Alexandrini, *Enchiridion De Metris et Poematae. Cum Scholiis Antiquis et Animadversionibus Joannis Cornelii De Pauw*, [Trajecti ad Rhenum] Οὐτρέχτη 1736.

130. Βλ. Ζηνόβιος Κ. Πῶπ, *Μετρικῆς Βιβλία Β*, Βιέννη 1803, σ. III-CXXV.

131. Βλ. Ψαλίδας, *Καταγραφή τῆς βιβλιοθήκης μου*, φ. 4^ρ.

132. Σκούφος, *Τέχνη Ρητορικῆς*, (χ.ἀ.) σ. 7.

133. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 4^ρ.

134. Πατούσας, *Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική*, τ. Α', σ. 423-461.

Ἀντώνιος Βυζάντιος μετέγραψε πρὶν ἀπὸ τὸ 1700 σὲ ἀρχαιοπρεπὲς ὕφος τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο κυκλοφορήθηκε καὶ αὐτοτελῶς τὸ 1780.¹³⁵ Ὁ Ψαλίδας πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1795 εἶχε στὴν κατοχή του μία *Χρηστομάθεια* σὲ ἑλληνικά, δηλαδή σὲ ἀρχαιότροπο γλωσσικὸ ἰδίωμα.¹³⁶ Τὸ ἔργο τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντίου, ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου, ἀποτελοῦσε μία σύνοψη ἠθικῶν ὑποδείξεων καὶ μὲ διαγραμματικὸ τρόπο ταξιθετοῦσε παραγγέλματα ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐπραξίας. Πρόκειται γιὰ μία κωδικοποίηση δεοντολογικῶν ὁροθεσιῶν συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία εἶχε εὐρύτατη διάδοση κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, τόσο σὲ χειρόγραφη ὅσο καὶ ἔντυπη μορφή¹³⁷ μάλιστα, τὸ 1770 ὁ Δαπόντες τὸ μετέγραψε σὲ ἀπλοελληνικοὺς στίχους (1770).¹³⁸

Στὸν καμβὰ τῶν ἠθικοπρακτικῶν διδαχῶν, μὲ ἔντονα ὅμως τὰ στοιχεῖα ποὺ προσιδιάζουν στὴν πολιτικὴ συμπεριφορά, ἐγγράφεται καὶ ἡ *Κύρου Παιδεία* τοῦ Ξενοφῶντος, στὴν ὁποία ἐξεικονίζεται μὲ ἀφόρμηση ἱστορικὰ

135. Βλ. Ἀντώνιος Βυζάντιος, *Χρηστοθήθεια*, Βενετία 1780 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., τ. 2, σ. 332-33, ἀρ. 1005). Γιὰ τὸν διδάσκαλο τῆς Πατριαρχικῆς σχολῆς Ἀντωνιο Βυζάντιο, τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς ἐκδόσεις τῆς *Χρηστοθήθειας*, βλ. Περ. Γ. Ζερλέντης, «Ἀντώνιος ὁ Βυζάντιος, διδάσκαλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), 241-253· ὁ ἴδιος, «Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ Ἀντωνίου τοῦ Βυζαντίου», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 7 (1918), 474-476. Βλ. καὶ Β. Τσιότρας, «Ἡ ανασύσταση τοῦ “κώδικα Ζερλέντη” καὶ ὁ κώδ. Additional 8234 τοῦ Νικολάου Καρατζά», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 15 (2023-2024), 123-150· βλ. καὶ παρακάτω, σμ. 137 καὶ 138.

136. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν περιεχομένων μοι πραγμάτων*, φ. 5^v. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 1560-1567.

137. Βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ “Χρηστοθήθεια” τοῦ Ἀντ. Βυζαντίου καὶ ὁ “Gallateo” τοῦ Giovanni dela Casa. Οἱ πρῶτες συσχετίσεις», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 23 (2001), 300-306, ὁ ὁποῖος συζητᾷ τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα τοῦ πρωτοτύπου· πβ. Ἐμη Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος*, τ. Α', [Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς], Ἀθήνα 1986, σ. 287-299. Βλ. διεξοδικὰ Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ Μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, Ἀθήνα 1994, σ. 71-77.

138. Δαπόντες, *Χρηστοθήθεια*, σ. ιη'-ιθ': «Τοῦτο λοιπὸν τὸ σύγγραμμα, ἐτοῦτο τὸ βιβλίον | Λέγεται Χρηστοθήθεια, καλῶν ἠθῶν σχολεῖον | ... | Αὐτὸ ἀπτὴν Λατινικὴν διάλεκτον καὶ στάσιν, | Ἐνας τὸ ἐμετέφρασεν εἰς τὴν ἀπλὴν μας φράσιν. || Ἐπειτα ὁ Ἀντώνιος, σχολῆς τῶν ἐγκυκλίων, | Τῆς Κωνσταντινουπόλεως Διδάσκαλος καλλίων. | Ἄλλα αὐτὸς προσθέτωντας, ἄλλα δὲ ἀφαιρῶντας, | Ἀκόσμητον καὶ ἀτελὲς τὸ πρῶτον ἀπλοῦν ὄντας. | Τὸ ἔκαμε ἑλληνικὸν καὶ ὑπερεπαινείται, | Ὅθεν καὶ παραδίδεται μάθημα κέξηγηται. | Ἀπὸ αὐτὸν τρίτος ἐγὼ τώρα καὶ τελευταῖος, | Πάλιν εἰς γλῶσσαν τὴν ἀπλὴν, ὡσάν ἀπλοῦς Ῥωμαῖος».

γεγονότα ἢ μορφή τοῦ ιδεώδους μονάρχῃ, ἐνῶ δὲν εἶναι τυχαία ἢ συμπερίληψη ἀποσπασμάτων τοῦ ἔργου στὴ Φιλολογικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ Πατούσα.¹³⁹ Ἡ διδασκαλία τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ποὺ προμηθεύθηκε ὁ Ψαλίδας στὴ Ρωσία ἦταν εὐρέως διαδεδομένη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἀποτέλεσε ἐνότητα τῆς διδακτέας ὕλης σὲ σχολεῖα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ,¹⁴⁰ ὅπως καὶ οἱ *Διάλογοι* τοῦ Λουκιανοῦ, στοὺς ὁποίους μὲ σατιρικὸ ὕφος συνείρονται ἢ ἐντονη κριτικὴ σὲ φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις μὲ τὴ λεπτεπίλεπτη εἰρωνεία τῶν κοινωνικῶν δρώμενων καὶ τὴ στηλίτευση ὑπεροπτικῶν μορφῶν ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς συμπεριφορᾶς.

Οἱ *Διάλογοι* τοῦ Λουκιανοῦ ἦταν γνωστοὶ στοὺς βυζαντινοὺς λογίους,¹⁴¹ ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πρώτη ἐντυπη ἐλληνικὴ δημοσίευσή τους (1496) ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη¹⁴² εἶχαν εὐρύτατη διάδοση κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῶν Νεότερων Χρόνων.¹⁴³ Ἡ διδακτικὴ τους ἀξιοποίηση στὶς πνευματικὲς ἐστίες τοῦ Νεότερου Ἑλληνισμοῦ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων.¹⁴⁴ Ἦδη κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα ὁ Ν. Σοφιανὸς ἐνέτασσε στὰ βιβλία ποὺ ἦταν «χρήσιμα καὶ ὠφέλιμα εἰς τὸ νὰ ἀνακαινισθῇ καὶ νὰ ἀναπτερουγιάσῃ ἀπὸ τὴν τόσῃν ἀπαιδευσίαν τὸ ἐλεεινὸν γένος» τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοὺς «χαριεστάτους διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ».¹⁴⁵

139. Ψαλίδας, *Κατάστιχον τῶν ἐξόδων*, φ. 1^ο. Βλ. Πατούσας, *Ἐγκυκλοπαιδεῖα Φιλολογική*, τ. Γ', σ. 435-443· πβ. Αθανασία Κ. Ἀβδάλῃ, Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεῖα Φιλολογική» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Παιδείας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1710-1839), Βιβλιοπωλεῖο Διον. Νότη Καραβία, Ἀθήνα 1984, σ. 206-208.

140. Βλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ Μαθηματάρια*, σ. 101-102.

141. Βλ. ἐνδεικτικὰ Δ. Χρηστίδης, «Τὸ ἄρθρο τῆς Σούδας γιὰ τὸν Λουκιανὸ καὶ ὁ Ἀρέθας», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ΑΠΘ* 16 (1977), 417-449.

142. Λουκιανὸς, *Διάλογοι*, Φλωρεντία 1496 (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVe-XVIe s., τ. 1, σ. 43-44)· πβ. Κ. Σπ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, Ἀθήνα, 1989, σ. 268-270.

143. Βλ. ἐνδεικτικὰ Chr. Robinson, *Lucian and his Influence in Europe*, Λονδίνο 1979· Ch. Messis, «The fortune of Lucian in Byzantium», P. Marciniak – I. Nilsson (ἐκδ.), *Satire in the Middle Byzantine Period. A Golden Age of Laughter?*, Λέιντεν 2021, σ. 13-38· P. Gattavari, *Lucian in the Renaissance: the Latin and Vernacular Traditions in Fifteenth- and Sixteenth-Century Italy and their Interactions with Desiderius Erasmus and Thomas More*, Λονδίνο 2020.

144. Βλ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ Μαθηματάρια*, σ. 133-139· πβ. Κ. Βαρδαλάχος, *Λουκιανοῦ Σαμοσατέως, Διάλογοι. Ἦτοι Νεκρικοί, καὶ ὁ Χάρων, ἢ Ἐπισκοποῦντες, καὶ ὁ Τίμων ἢ Μισάνθρωπος. Μεταφρασθέντες εἰς τὴν ὀμιλουμένην Γραικικὴν γλῶσσαν ...*, Βουκουρέστι 1834.

145. Βλ. Ν. Σοφιανὸς, *Πλουτάρχου φιλοσόφου, Παιδαγωγός*, Βενετία 1544. Τὰ πα-

Ἐπίσης, τὸ 1770 ὁ Καισάριος Δαπόντες μετέγραψε στὴ δημώδη τῆς ἐποχῆς καὶ σὲ στίχους ὀρισμένους *Διαλόγους* τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοὺς συμπεριέλαβε στὸ δεύτερο μέρος τῆς *Χρηστοθήτειας* του.¹⁴⁶ Ἡ εἰδολογικὴ μορφή τῶν *Διαλόγων* τοῦ Λουκιανοῦ καὶ ἡ ριζοσπαστικὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεών του φαίνεται νὰ ἀπηχεῖται καὶ σὲ μεταγενέστερα συνθέματα τοῦ Ψαλίδα.

Τέλος, ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία εἶναι ἡ γνωστὴ δογματικὴ καὶ ἠθικοπρακτικὴ πραγματεία ποὺ συνέγραψε τὸ 1638 ὁ Πέτρος Μογίλας, μητροπολίτης Κιέβου (1633-46), πρὸς ἀποσαφήνιση τῶν ὀρθοδόξων ἀντιλήψεων καὶ ἀντίκρουση τῶν καλβινιστικῶν θέσεων, τὴν ὁποία ἐπεξεργάσθηκε ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς δογματικῆς ὀρθότητος τὸ 1642 ὁ Μελέτιος Συρίγος.¹⁴⁷ Ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Πίστεως τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς ἐκτυπώθηκε στὴ δημώδη τοῦ 17ου αἰώνα («κοινῆ διαλέκτῳ») τὸ 1667· ἡ ἐπανέκδοσή της τοῦ 1699 συνοδευόταν ἀπὸ τὴν *Εἰσαγωγικὴν Ἐκθεσιν περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν Πίστεως, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης* τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Βησσαρίωνος Μακρῆ.¹⁴⁸ Τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο μεταφράσθηκε

ραθέματα ἀπὸ τὴν προσφωνητικὴ Ἐπιστολή: «Τῷ Θεοφιλεστάτῳ καὶ Σεβασμιωτάτῳ Ἐπισκόπῳ Μυλοποτάμου καὶ Χερρονήσου Κυρίῳ Διονυσίῳ Νικόλαος ὁ Σοφιανὸς χαίρειν» (Legrand, *Bibliographie Hellénique*, XVe-XVIe s., τ. 1, σ. 248, 249 ἀντίστοιχα).

146. Βλ. Δαπόντες, *Χρηστοθήθεια*, σ. 275-411. Ὁ Δαπόντες αἰτιολογεῖ ὡς ἐξῆς τὴν ἐπιλογή του (σ. 320): «Διὰ τοῦτο προσετέθησαν ἐνταῦθα εἰς τὸ Βιβλίον αὐτὸ τῆς Χρηστομαθείας τοῦτοι οἱ δύο Χρηστοθήτεις Διάλογοι. Ὅταν ἀναγινώσκοντες αὐτούς, νὰ ἐρχώμεθα εἰς κατάνυξιν, καὶ ἐντροπὴν τρόπον τινά, βλέποντες ὡς καὶ αὐτὸν τὸν Λουκιανὸν νὰ μᾶς νοθετῆ, καὶ νὰ διδάσκη νὰ μισοῦμεν ὅσον ἠμποροῦμεν τὰ βιωτικὰ τοῦτα τὰ περιτὰ, οὐ μόνον ὡς μάταια, ἀμὴ καὶ ὑπόδικα τῆς θείας δίκης, καὶ καταδίκης τῆς αἰωνίου κολάσεως, καὶ δὲν εἶναι ἀπαίσιον, οὔτε ἀπαράδεκτον τῇ Χριστιανοσύνη». Περιέχονται: «Λουκιανοῦ Διάλογος Ἑρμοῦ, Χάρωνος, Κροΐσου, καὶ Σόλωνος» (σ. 275-318), «τοῦ αὐτοῦ περὶ Μακροβίων» (σ. 321-335), «τοῦ αὐτοῦ περὶ Φιλίας, Τόξαρις καὶ Μνήσιππος» (σ. 337-411). Τὸ τελευταῖο ἔργο ἐκδόθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γεννάδιο, Λουκιανοῦ *Σαμοσατέως, Τόξαρις ἢ Φιλία. Μετατυπωθεὶς πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Κεντρικοῦ Σχολείου*, Αἴγινα 1830.

147. Γιὰ τὸν Πέτρο Μογίλα βλ. Γ. Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Ἀθήνα 1872, σ. 515, ὅπου καὶ ἀναγραφῆ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ὁρθόδοξης Ὁμολογίας: πβ. Ἰωάν. Καρμίρης, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα*, Ἀθήνα 1953· ὁ ἴδιος, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Β', Ἀθήνα 1953, σ. 582-686. Στὶς σ. 593-686 δημοσιεύεται ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία μὲ βάση καὶ τὸν αὐτόγραφο κώδ. 360 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου.

148. <Βησσαρίων Μακρῆς>, *Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Πίστεως τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς. Καὶ Εἰσαγωγικὴ Ἐκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν Πίστεως, Ἐλπίδος, καὶ Ἀγάπης ...*, Μονὴ Συναγώβου 1698. Στὴ σ. III καταχωρίζονται «Ἐπιγράμματα» πρὸς τὸν ἡγεμόνα Βλαχίας Κωνσταντῖνο Μπασσαράμπα, τὰ ὁποῖα συνέθεσαν οἱ μαθητὲς «τῶν ἐν Ἰωαννίνοις δύο Σχολῶν», στὶς σ. α'-σγ'

στὰ λατινικά, ρωσικά, γερμανικά καὶ ἄλλες γλώσσες, ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένο· τὸ 1764 ἐπαναδημοσιεύθηκε στὴν Ἁγ. Πετρούπολη με ἐπιμέλεια τοῦ Γ. Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.¹⁴⁹

Ὁ Ψαλίδας εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του, ὅπως διαπιστώνουμε καὶ ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο *Κατάλογον τῶν βιβλίων του*,¹⁵⁰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1751, στὴν ὁποία τὸ δίγλωσσο κείμενο (ἐλληνικά-λατινικά) συνοδεύεται ἀπὸ γερμανικὴ μετάφραση.¹⁵¹ Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου, ὄχι μόνον τὸ δογματικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ ἄρεταικὸ, φαίνεται ὅτι ἄσκησε σημαντικὴ ἐπίδραση στὴ σκέψη τοῦ Ψαλίδα, ἰδιαιτέρως στὴν ἄποψή του «περὶ τιμωριῶν καὶ βραβείων, δηλαδὴ περὶ ἀντιδόσεως», ποὺ ἀποτελεῖ μία ἐκ τῶν «τεσσάρων ἀληθειῶν»,¹⁵² γιὰ τὶς ὁποῖες «βεβαιώνεται» ὁ ἄνθρωπος μέσω τῆς Ἀποκάλυψης. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία, ἄλλωστε, ὅτι ὁ ἴδιος, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴ συγκεκριμένη παραδοχὴ, παραπέμπει τοὺς ἀναγνώστες του «εἰς τὴν παλαιὰν Ἀποκάλυψιν καὶ μάλιστα εἰς τὴν Νέαν»,¹⁵³ δηλαδὴ στὴν *Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη*. Σὲ αὐτὸν τὸν παραδοσιακῆς ὕψης πνευματικὸ καμβὰ θὰ ἐνοφθαλμίσει στὴ συνέχεια ὁ Ψαλίδας τὶς νεωτερικῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀντιλή-

τοῦ δευτέρου μέρους ἐκδίδεται τὸ κείμενο τοῦ Μακρῆ καὶ στίς (χ.ἀ.) σ. 1-19 παρατίθεται ὁ «Πίναξ κατὰ στοιχεῖον τῆς Εἰσαγωγικῆς Ἐκθέσεως».

149. Βλ. παραπάνω, σημ. 99.

150. Βλ. Ψαλίδας, *Κατάλογος τῶν βιβλίων μου*, Ἀρχεῖον Ψαλίδα, ΓΑΚ, Κ. 71 φάκ. 4, ἀρ. 27, σ. 6: Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας -1751-.

151. Βλ. Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς (βλ. παραπάνω, σημ. 100)· πβ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, σ. 515 (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ἀρ. 4557). Ἄς προστεθεῖ στίς Βιβλιοθήκες στίς ὁποῖες ἀπόκειται ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1751 καὶ ἡ Κοβεντάρειος Βιβλιοθήκη Κοζάνης· Ν. Π. Δελιαλῆς, *Κατάλογος τῶν ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*. Μέρος Α': Ἐντυπα ἐκδόσεων 1494-1832 πλὴν τῶν ξενογλώσσων, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 177.

152. Αθανάσιος Ψαλίδας, *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία ἤτοι βάσις πάσης Θρησκείας ...*, Βιέννη 1791, σ. 406 (§ 209)· πβ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Ἡ ἔννοια τῆς Εὐδαιμονίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀθ. Ψαλίδα», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 29 (1988/89), 379-401.

153. Ψαλίδας, *Ἀληθῆς Εὐδαιμονία*, σ. 402-404 (§ 297)· πβ. Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς (σημ. 151), σ. 17-18: «Ἐρώτησις α'. Ὁ ἄνθρωπος ὁ χριστιανός, ὁ ὀρθόδοξος καὶ καθολικός, τί χρεωστῆται νὰ φυλάττῃ, διὰ νὰ κληρονομήσῃ τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον; Ἀπάντησις. Πίστιν ὀρθὴν καὶ ἔργα καλὰ, διατι ὁποῖος τὰ δύο ταῦτα κρατεῖ εἶναι καλὸς χριστιανός, καὶ ἔχει βεβαίαν τὴν ἐλπίδα τῆς αἰώνιου σωτηρίας· μαρτυροῦσης τῆς ἀγίας Γραφῆς ... καὶ ἀλλαχοῦ ὁ θεὸς Παῦλος λέγει τὸ αὐτό». Ὁ Β. Α. Κύρκος («Immanuel Kant καὶ Αθανάσιος Ψαλίδας. Προσεγγίσεις καὶ ἐπιδράσεις», *Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Παπανοῦτσο*, Ἀθήνα 1980, σ. 257) εἶχε ἐπισημάνει ὅτι «ἡ «μετὰ θάνατον ἀντίδοσις» προσγράφεται στίς φιλοσοφικῆς πεποιθήσεις τοῦ νεαροῦ φιλοσόφου καὶ πρέπει μᾶλλον νὰ προσέρχεται ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξο παραδόσο καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τοῦ Ψαλίδα».

ψεις, συνθέτοντας ένα πολυμερές έργο, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος μετοχέτευσε στοὺς μαθητές του κατὰ τὴν περίοδο τῆς σχολαρχίας του στὰ Ἰωάννινα καὶ τῆς διδασκαλίας του στὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Λευκάδα.¹⁵⁴

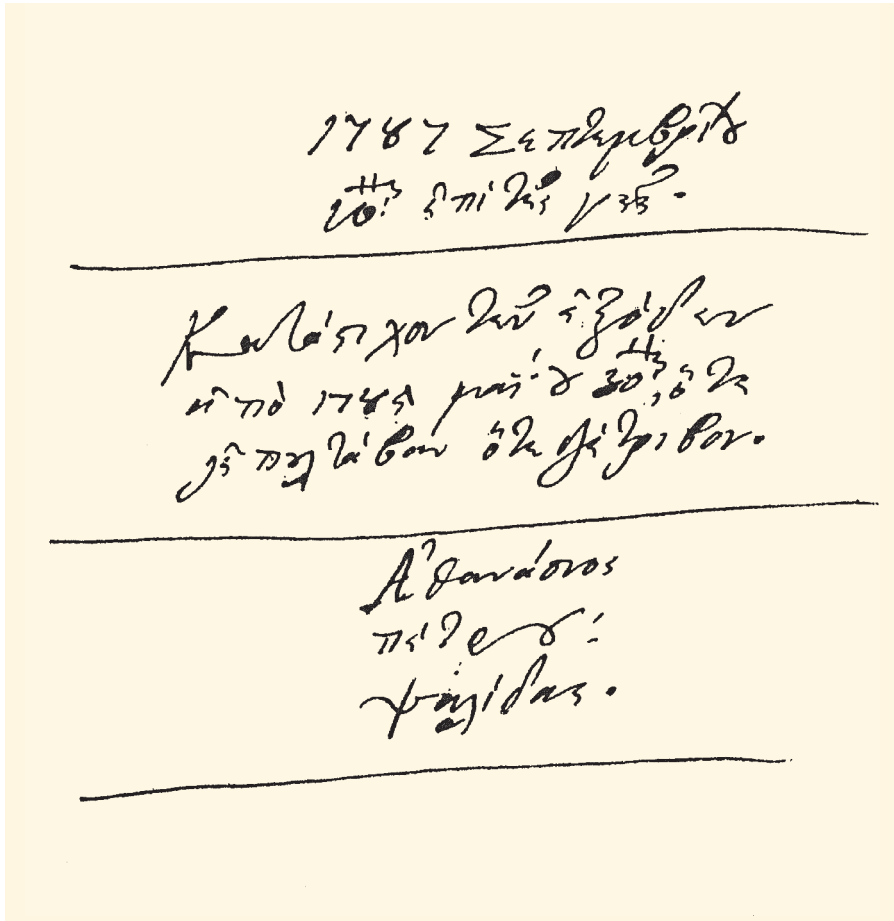
SUMMARY

Konstantinos Th. Petsios

Athanasios Psalidas at the *Poltava Seminario*:
New evidence from the early period of his studies

Athanasios Psalidas (1767-1829) was an important philosopher of the Neo-Hellenic Enlightenment period. After his basic studies in Ioannina, he left for Russia (late 1784/early 1785) and studied for eighteen months at the Poltava Seminary, which was founded by Catherine the Great (1778). We are informed about his stay in Poltava from his autograph text (10 september 1787), in which Psalidas also notes the books he bought. The young student's library consisted mainly of language books (Dictionaries and Grammars), while among the philosophical works there were texts by Theophilos Korydaleus, Nikiphoros Blemmides and Cicero. Books in the Russian language had a special place. From the Catalog of the books that made up the individual Library of Psalidas in Poltava during the early period of his studies we can indirectly draw some useful conclusions about the orientation of his interests and the direction of his studies both at the Seminario and as a private teacher. The cognitive framework that is formed is written in a familiar field of philological learning with an emphasis on language (Grammar and Syntax), which was combined with Aristotelian philosophy. Later, after his studies in Vienna (1787-1795), Psalidas would incorporate modern philosophical and scientific views into this traditional framework of knowledge, composing a work of exceptional importance.

154. Βλ. ἀναλυτικὰ Ψαλίδας, *Λογική*, σ. 19 κ.έ., 50 κ.έ. (βλ. παραπάνω, σημ. 1).

Εἰκ. 1. Ἀρχεῖον Ψαλίδα, Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Κ. 71, φάκ. 4, ἀρ. 43:
Κατάστιχον τῶν ἐξόδων ἀπὸ 1785 μαι'ου 30ῆς.

